

॥ महिषीगीतम् ॥

प्राक्कथन

महाप्रभु श्रीवल्लभाचार्यनिर्दिष्टयोजनानुसार श्रीमद्भागवत महापुराणके दशमस्कन्धके अन्तिम गुणप्रकरणके अन्तर्गत अन्तिम ८७वे अध्यायमें स्थित ये महिषीगीत द्वारकामें दशविधभाववाली पटरानीओंने गाया है. सुबोधिनीकारकी तन्मयता तो एकसार है फिर भी अपने वाल्लभसम्प्रदायमें वेणुगीत-गोपीगीत-युगलगीत-भ्रमरगीतकी तुलनामें ये उपेक्षित है. परन्तु पाठक इसका अवगाहन करनेपर पायेंगे कि यह उपेक्षानर्ह और स्मृतिविषय बनने सर्वथा योग्य है. इसमें भी उन्मादावस्थापन्न अवतारकालीन भक्तोंके मनोभावोंका हृदयंगम वर्णन है. परवर्तीकालके मेघदूतकार कालिदासके “कामार्ताः हि प्रकृतिकृपणाः चेतनाचेतनेषु” वचनमें वर्णित लक्षण यहाँ भगवत्कामवाली पटरानियोंमें स्पष्ट दीखता है. साहित्यिक दृष्टिसे भी यह गजबका है. यदि वृत्रासुरचतुःश्लोकीकी वाल्लभसम्प्रदायमें उपादेयता है तो इस महिषीगीतकी भी अपेक्षित है.

— असित शाह

महिषीगीतम्

(श्रीमद्भागवत-दशमस्कन्धे ८७तमे अध्याये स्थितम्)

(टीकोपेत-भागवतार्थनिबन्ध-सुबोधिनीसहितम्)

(हिन्दी-गुर्जर-आंग्लानुवादोपेतम्)

संगणकाटंकन, सम्पादन : असित शाह.

प्रकाशन वर्ष : विक्रम संवत् २०८२.

५०० प्रति, निःशुल्कवितरणार्थ.

प्रकाशक : श्रीवल्लभविद्यापीठ-श्रीविठ्ठलेशप्रभुचरण ट्रस्ट,
वैभव को-ऑपरेटिव सोसायटी,
पूना-बेंगलोर रोड, कोल्हापुर, महाराष्ट्र - ४१६००८

मुद्रक : पूर्वी प्रेस, राजकोट.

Also available on App : PUSHTIVIDYA,

Free download pdf available on website :

WWW.PUSHTIMARG.NET

अनुक्रमणिका

१. महिषीगीतम्
२. संस्कृतमें मूल निबन्ध और सुबोधिनी पृ. १ - २०
३. हिन्दी अनुवाद पृ. २१ - ४४
४. गुर्जरानुवाद पृ. ४५ - ७४
५. आंग्लानुवाद पृ. ७५ - १०७

। महिषीगीतम् ।

(छन्द - मालिनी)

कुररि विलपसि त्वं वीतनिद्रा न शेषे
स्वपिति जगति रात्र्यामीश्वरोऽगुप्तबोधः ॥
वयमिव सखि कच्चिद् गाढनिर्भिन्नचेता
नलिननयनहासोदारलीलेक्षणेन ॥१॥

(छन्द - वसन्ततिलका)

नेत्रेऽनिमीलयसि नक्तमदृष्टबन्धु-
स्त्वं रोरवीषि करुणं बत चक्रवाकि ॥
दास्यं गता वयमिवाच्युतपादजुष्टां
किं वा स्रजं स्पृहयसे कबरेण वोढुम् ॥२॥

(छन्द - उपजाति)

भो भो सदा निष्ठनसे उदन्वन्नलब्धनिद्रोऽधिगतप्रजागरः ॥
किं वा मुकुन्दापहृतात्मलाञ्छनः प्राप्तां दशां त्वं च गतो दुरत्ययाम् ॥३॥

(छन्द - वसन्ततिलका)

त्वं यक्षमणा बलवताऽसि गृहीत इन्दो
क्षीणस्तमो न निजदीधितिभिः क्षिणोषि ॥
कच्चिन्मुकुन्दगदितानि यथा वयं त्वं
विस्मृत्य भोः स्थगितगीरुपलक्ष्यसे नः ॥४॥

(छन्द - अनुष्टुप्)

किं वाऽऽचरितमस्माभिर्मलयानिल तेऽप्रियम् ॥
गोविन्दापाङ्गनिर्भिन्ने हृदीरयसि नः स्मरम् ॥५॥

(छन्द - मन्दाक्रान्ता)

मेघ श्रीमंस्त्वमसि दयितो यादवेन्द्रस्य नूनं

श्रीवत्साङ्कं वयमिव भवान् ध्यायति प्रेमबद्धः ॥

अत्युत्कण्ठः शबलहृदयोऽस्मद्विधो बाष्पधाराः

स्मृत्वा स्मृत्वा विसृजसि मुहुर्दुःखदस्तत्प्रसङ्गः ॥६॥

(छन्द - वियोगिनी)

प्रियराव पदानि भाषसे मृतसञ्जीविकयानया गिरा ॥

करवाणि किमद्य ते प्रियं वद मे वल्गितकण्ठ कोकिल ॥७॥

(छन्द - पुष्पिताग्रा)

न चलसि न वदस्युदारबुद्धे क्षितिधर चिन्तयसे महान्तमर्थम् ॥

अपि बत वसुदेवनन्दनाङ्घ्रिं वयमिव कामयसे स्तनैर्विधर्तुम् ॥८॥

(छन्द - वसन्ततिलका)

शुष्यद्धृदाः करशिता बत सिन्धुपत्न्यः

सम्पत्यपेतकमलश्रिय इष्टभर्तुः ॥

यद्वद् वयं यदुपतेः प्रणयावलोक-

मप्राप्य मुष्टहृदयाः पुरुकर्षिताः स्म ॥९॥

(छन्द - शार्दूलविक्रीडित)

हंस स्वागतमास्यतां पिब पयो ब्रूह्यङ्ग शौरैः कथां

दूतं त्वां नु विदाम कच्चिदजितः स्वस्त्यास्त उक्तं पुरा ॥

किं वा नश्चलसौहृदः स्मरति तं कस्माद् भजामो वयं

क्षौद्रालापय कामदं श्रियमृते सैवैकनिष्ठा स्त्रियः ॥१०॥

॥ भागवतार्थनिबन्धे एतदध्यायार्थः ॥

अतः परं तु वैराग्यं कथाऽध्याये निरूप्यते ॥
 तेनैव पूर्णतां याति निरोधः सकलोऽपि हि ॥४६०॥
 कृष्णो विरक्तः किं वाच्यस्तत्सम्बन्धात् स्त्रियोऽपि हि ॥
 कामैकरसपूर्णाश्च विरक्ताः सर्वथा मताः ॥४६१॥
 एतावदर्थनिर्धारे कथा यावत् ईरिताः ॥
 तासां चाऽत्रोपसंहारः क्रीडया विनिरूप्यते ॥४६२॥
 एवं सर्वान् समुद्धृत्य क्रीडत्यस्माकमीश्वरः ॥
 क्रीडायां प्राप्तसंसारः स्त्रीणामपि निवार्यते ॥४६३॥
 कुर्यादिदशार्थास्तु निर्गुणेन युता गुणाः ॥
 महिषी हृदयापन्नाः सन्देहं वारयन्ति हि ॥४६४॥
 मनसा तु तिरोधानाद् विह्वलास्ता निरूपिताः ॥
 तेन कृष्णार्थता प्रोक्ता तासां सर्वक्रियासु हि ॥४६५॥
 स्कन्धार्थस्तु निरोधो हि ततस्तेनोपसंहृतिः ॥
 अग्रेऽपि ये भविष्यन्ति कीर्तनात् तेऽपि तादृशाः ॥४६६॥

योजना

सप्तभिः वैराग्याध्यायं विचारयन्ति अतः परम् इत्यादिभिः. स्कन्धसमाप्तौ
 वैराग्यनिरूपणप्रयोजनम् आहुः तेनैव इति, इतरनैरपेक्ष्येण. ननु अत्र कथं
 भगवद्वैराग्यबोधः इत्यतः आहुः कृष्णः इत्यादि. अत्र वैराग्ये निरूप्ये
 क्रीडानिरूपणस्य किं प्रयोजनम् अतः आहुः एतावद् इत्यादि. एतावदर्थनिर्धारे
 इति करणात्मक-व्यापारात्मक-फलात्मकनिरोधस्य सपरिकरस्य निर्धारः. तथाच
 निरोधोपसंहारं बोधयितुं तदुक्तिः इति अर्थः. ननु संसारनिवृत्तौ किं गमकम्
 इत्यतः आहुः कुररी इत्यादि. सन्देहम् इति संसारसन्देहम्. यदि संसारः

स्याद्, एवं भगवदासक्ताः न स्युः. आसक्तौ गमकम् आहुः मनसा
इत्यादि. समाप्त्यध्याये एतन्निरूपणप्रयोजनम् आहुः स्कन्धार्थः इति.
उपसंहारप्रकारसूचितम् अर्थम् आहुः अग्रेऽपि इत्यादि.

। मनस्तिरोधानकृतव्यग्रस्त्रीचित्तभावितः ।

(पुरुषोत्तमसहस्रनाम) .

। निखिलनिजजनप्रपञ्चविस्मारकाय नमः ।

(त्रिविधनामावली) .

अथ सुबोधिनी अग्रिमपृष्ठे.

ऊचुर्मुकुन्दैकधियो गिर उन्मत्तवज्जडम् ।

चिन्तयन्त्योऽरविन्दाक्षं तानि मे गदतः शृणु ॥१४॥

ऊचुर्मुकुन्दैकधिय इति. प्रपञ्चं विस्मृत्य काममपि विस्मृत्य मुकुन्दे मोक्षदातर्येव एका धीर्यासां तादृश्यो भूत्वा गिर ऊचुः यथा स्वहृदयख्यापिकाः. तर्हि ब्रह्मविदामिव तासां वाक्यानि भवन्तीत्याशङ्क्याह उन्मत्तवदिति. असम्बद्धानि वाक्यानि. उन्मत्तो गन्धर्वगृहीतः तथा भगवद्गृहीताः, नतु लौकिकाः स्वस्थाः. तत्रापि जडं यथा भवति अचेतनादिषु चेतनधर्मोपात्. ननु केवलप्रपञ्चविस्मृतिः जगति जडवन्निन्दाहेतुरत आह चिन्तयन्त्यो अरविन्दाक्षम् इति. अनेन पूर्णो हेतुः सिद्ध इत्युक्तं भवति. तानि निरोधार्थं गदतः कथयतो मे मत्तः शृणु. कदाचित् प्राकृतत्वशङ्का स्यात् तदर्थं सर्वथा श्रोतव्यमित्यर्थः ॥१४॥

ता गिर आह दशभिः कुररीति.

कुररी चक्रवाकोऽब्धिश्चन्द्रमा मलयानिलः ।

मेघ-कोकिल-केल्यद्रितन्नद्यो हंस एव च ॥(५)॥

दशधा भगवत्स्नेहैरुक्ताः स्त्रीभिः स्वभावतः ।

मनसैव तिरोधानमुक्त्यैवोक्तं न पूर्ववत् ॥(६)॥

लेखः

ऊचुरित्यत्र यथेति, यथावदित्यर्थः. ब्रह्मविदामिवेति. यथा ब्रह्मविदां वाक्यानि जगतो ब्रह्मत्वबोधकानि यथार्थानि तथैतासामपि वाक्यानि अचेतनानां चेतनत्वबोधकानि यथार्थानि भविष्यन्तीत्यर्थः. पूर्णो हेतुरिति, प्रपञ्चविस्मृति-पूर्विका भगवदासक्तिः स्कन्धोक्तलीलाफलं सिद्धमित्यर्थः. निरोधार्थमिति श्रोतृणामिति शेषः ॥१४॥

कुररीत्यत्र दशधेति. सगुणनिर्गुणभेदेन दशप्रकारकैः भगवत्स्नेहैः करणैः स्त्रीभिः कर्त्रीभिः पूर्वोक्ता उक्ता इत्यर्थः. ननु मानसतिरोधानमिदमिति कथमवगम्यते, तथाज्ञापक-वाक्याभावादित्यत आहुः मनसैवेति. एतादृश-वाक्योक्त्यैवोक्तं सूचितमित्यर्थः. न पूर्ववत् यथा कायिकतिरोधाने “तत्रैवान्तरधीयत” (भाग.पुरा. १०।२६।४८) इति स्पष्टमुक्तं तथा नेत्यर्थः.

वाचिकेऽपि तिरोधानं वाक्यैरेव निरूपितम् ।
 विद्यमानेऽतिसम्भोगसौख्यदेऽपि विशेषतः ॥(७)॥
 तत्सङ्गलालसाः प्रोक्ता दृढासक्तिप्रसिद्धये ।
 आसक्तिगृहकार्यादि-निद्रादि-विनिवृत्तये ॥(८)॥
 स्वधर्मान् स्वप्रियं चापि कल्पयित्वाखिलेषु हि ।
 बहिस्तत्त्वं निरीक्ष्यैवं प्रलपन्त्यस्तथा जगुः ॥(९)॥

॥ महिष्य ऊचुः ॥

कुररि विलपसि त्वं वीतनिद्रा न शेषे

स्वपिति जगति रात्र्यामीश्वरोऽगुप्तबोधः ।

वयमिव सखि कच्चिद् गाढनिर्भिन्नचेता

नलिननयनहासोदारलीलेक्षणेन ॥१५॥

प्रथमं स्वाभिलषित-लीलानन्तरं भगवति शयनलीलायामारब्धायां बहिः
 स्वाभाविकं कुररीविलापं श्रुत्वा राजसराजसभावापन्नाः महिष्यः — कुररीविलापेन
 भगवत्प्रबोधमाशङ्कमानाः स्वकामलीलां परित्यज्य भगवति परमस्नेहेन
 निद्राभङ्गो मा भवत्विति कुररीनिवारणार्थं प्रवृत्ता — दुःखितां कुररीं दृष्ट्वा
 आश्वासनार्थं सम्बोधनं कुर्वन्त्य ऊचुः हे कुररीति. भगवद्व्यतिरिक्तं सर्वं
 जगत् स्त्रीरूपमेवेति ताः पश्यन्ति — अतएव सर्वासां भगवानेवैकः पतिरिति,

लेखः

वाचिकेऽपीति. तत्रापि तादृशवाक्यैरेव सूचितं, न पूर्ववत् स्पष्टमुक्तमित्यर्थः.
 मानसतिरोधानस्वरूपमाहुः विद्यमान इति. आसक्तिरिति. अन्यत्रासक्तिः
 गृहकार्यादिः निद्रादिश्चैतेषां विशेषेण निवृत्त्यर्थं स्वधर्मान् वियोगजनित-
 विलापादीन् स्वप्रियं चाखिलेषु कुरयादिषु कल्पयित्वाऽस्मद्धर्मा एव
 विलापादयः कुरयादिषु अस्मत्प्रिय एव च तेषां प्रिय इति कल्पयित्वा
 बहिरपि तत्त्वं तेषां स्वाभाविक-विलापादि-धर्मवत्त्वं निरीक्ष्य प्रलापयुक्तास्तथा
 गानं कृतवत्य इत्यर्थः (६-९).

स्वकामलीलामिति. यद्यपि ताभिर्भगवत्प्रबोधे पुनर्लीला सम्पद्यते
 तथापि परमस्नेहेन स्वस्य तादृशलीलाकाङ्क्षां परित्यज्य निवारणार्थमेव
 प्रवृत्ता इत्यर्थः. यद्यपि कुरयादयो न सन्निहिताः तथापि “उन्मत्तवज्जडम्”

अतो या काचिद् दुःखं प्राप्नोति तत्र भगवद्विरह एव हेतुः, अन्यद् दुःखं भगवतैव दूरीक्रियत इति — अत इयमपि स्त्री भगवद्विरहाकुला भगवता सम्भोगार्थमानीय कटाक्षविशेषैः^१ हता अतो विलापं करोतीति निश्चित्य तां प्रत्याहुः. हे कुररि, अस्माभिर्ज्ञातं, त्वं कोलाहलं करोषि तदयुक्तमिति निवारयितुमागताः. त्वं किं विलपसि हा कष्टमित्यर्थः. विलापो निवारयितुं न शक्यते, कारणदुःखस्य सञ्जन्यमानत्वाद्, वेदनावदिति भावः. निद्राभाव-शयनाभावौ स्वतुल्यतया अनुवदन्ति त्वं किं वीतनिद्रा नापि शयनमपि करोषि. निद्राभावेऽपि काश्चित् पतित्वा तिष्ठन्ति, तदपि तव नास्तीत्यर्थः.

यदा देहेऽतिचिन्ता स्याद् धातुवैषम्यमेव वा ।

भयादिना विशेषेण तदा निद्रा न जायते ॥(१०)॥

भगवान् दुराराध्यः कथं वश्यो भविष्यतीति महती चिन्ता.

यदाङ्गेषु समस्तेषु तापोऽनिर्वृत्तिरेव वा ।

तदैकत्र जनः स्थातुं न शक्नोति कथञ्चन ॥(११)॥

तापश्च विरहात्. एतावपि स्वधर्मौ तर्हि अस्मद् दुःखं भगवते निवेदयन्त्विति चेत्, तत्राहुः स्वपितीति. अयं च स्वापः विहितकाले तस्मादावश्यकत्वान्न निषेद्धुं शक्यः, तदाह रात्र्यामिति. ननु भगवान् गतनिद्रः परब्रह्मरूपः कथं निद्रां प्राप्नोतीति चेत्, तत्राहुः जगतीति. सर्वत्र जगति भगवानेव शेते; न ह्यन्यो निद्रामुखभोक्ता भवति. सर्वेषां प्राणिनां सुखार्थं वा

लेखः

(श्लो. १४) इत्युक्तत्वात् सन्निहितत्वेनैव जानन्तीति भावः. अत इयमपीति, दुःखे भगवद्विरहस्यैव हेतुत्वाद् इत्यर्थः. हतेति. मनसि हते इयमेव हतेति भावः. यदाङ्गेष्विति. न शेषे इत्यनेनैकत्र पतित्वा न तिष्ठतीति सूचनात् तदर्थोऽयम्. स्वधर्माविति, महिषीणां धर्मावित्यर्थः. बहिर्धर्मो विलापस्तु स्पष्ट एव, निद्राभाव-स्थैर्याभावकथनेन आन्तरधर्मावित्तावपि (विरहतापौ) सूचितौ इत्यपिशब्दः. तर्हीति, समानधर्मत्वेन सखित्वे सतीत्यर्थः. नलिनेति.

जगति जगन्निमित्तं निद्रां विस्तारयतीत्यर्थः. तर्हि तन्निद्रया लोकार्थं स्वीकृतया स्वात्मापि मुह्येदत आह अगुप्तबोध इति, निद्रायामपि न गुप्तो बोधो यस्य. तर्हि कथं ^१तत् प्राप्यत इत्याशङ्कायामाहुः ईश्वर इति. ईश्वरो लीलयापि सुप्तो बोधयितुमशक्यः तस्मादस्माभिः सहेष्टगोष्ठ्या दुःखं दूरीकुर्वित्याहुः वयमिवेति. हे सखि तुल्यव्यसने. कच्चिदिति कोमलप्रश्ने. गाढनिर्भिन्नचेता इति दुःखानुसारेण हेतुं महान्तं कल्पयन्ति. पीडा कामकृतैवेति कामः पुष्पायुध इति भगवन्नेत्रमपि नलिनरूपमुच्यते. नन्वविकसितं पुष्पं किं करिष्यतीत्याशङ्क्याह नलिनसदृशे नयने यो हाससहित इति. ननु हृदये वेधव्यतिरेकेण पीडा न भवतीत्याशङ्क्याह ईक्षणेनेति. ईक्षणं तीक्ष्णबाणस्थानीयम्. ननु तथापि दयया न मारयिष्यतीति चेत्, तत्राह उदारेति. उद् ऊर्ध्वं आरा यस्य, उद्गता वा ^२आराः अतः स्वयं पीडितः अन्यानपि पीडयिष्यति. किञ्च लीलायुक्तं निरीक्षणम्; क्रीडायामासक्तो न कस्यापि सुखं विचारयति. अतस्तेन गाढं यथा भवति तथा निर्भिन्नम्.

ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिर्भक्तियोगस्तथैव च ।

माया-वैभवकालौ च सतां हितकरौ तथा ॥(१२)॥

पञ्चैते हरिसम्बद्धा यस्यान्तर्हृदये सदा ।

लेखः

यो भगवान् नलिनसदृशे नयने हाससहित इत्यर्थकथनं, विग्रहस्तु — नलिननयने हासो यस्य तादृशस्य यदुदारलीलेक्षणं तेनेति. उद्गता वेति. अस्मिन् पक्षे तादृशहासश्चासावुदारश्चेति भगवत एव विशेषणद्वयम्. उद्गता ऊर्ध्वभूताः प्रबलाः कटाक्षैः पीडाजनका दारा यस्येति. उदिति तकारलोपः पृषोदरादित्वात्. ज्ञानेति. ज्ञानशक्तिः ईक्षणं, क्रियाशक्तिः लीला, भक्तियोगः उदारत्वं, मुख्यभक्तेस्तादृशत्वात्, माया हासः, वैभवकालो नयनयोर्नलिनसादृश्यकथनेन सूचितो गलन्मकरन्दत्वस्थानीय-नानाविधसंकेत-सूचनकालः — एते पञ्च हरिसम्बद्धा भगवत्सम्बन्धिनो यस्यान्तर्हृदये सदा विराजन्ते य

१. कथं न ज्ञायते इति मुद्रितपाठः, गृहीतस्तु क-ग-घ-संपाठानुरोधात् - सम्पा.

२. दाराः इति मुद्रितपाठः, गृहीतस्तु सं.पाठः - सम्पा.

विराजन्ते स्वभक्तेषु भक्तोऽनिर्वृत उच्यते ॥१३॥

एवं तस्या दुःखमनुवादेन अङ्गीकृतम् ॥१५॥

अन्याः पुनः राजससात्विक्यः चक्रवाकं पूर्ववन्निवारयितुं प्रवृत्ता आहुः
नेत्रेऽनिमीलयसीति.

नेत्रेऽनिमीलयसि नक्तमदृष्टबन्धु-

स्त्वं रोरवीषि करुणं बत चक्रवाकि ।

दास्यं गता वयमिवाच्युतपादजुष्टां

किं वा स्रजं स्पृहयसे कबरेण वोढुम् ॥१६॥

तासामवयवविशेषे खेलनार्थं चक्रवाकौ स्थापिताविति मत्वा तौ द्रष्टुं
काचित् चक्रवाकी समागता ततस्तां निकटे दृष्ट्वा— सापि रोदतीति
विचार्य— तस्या अपि दुःखं दूरीकर्तुं क्लेशमनुवदन्ति. निद्राभावेऽपि कश्चिन्नेत्रे
निमील्य तिष्ठति, त्वं तु तदपि न करोषीति किमनीमिलयसीति प्रश्नः.
नक्तमिति निमीलनस्यैवायं काल इति निरूपितम्. स्वास्थ्ये सति निमीलयति
प्राणी; त्वं चादृष्टबन्धुः मम भर्ता क्व वर्तत इति तं द्रष्टुं न निमीलनं
करोषि. अतएव त्वं रोरवीषि अत्यन्तं शब्दं करोषि करुणं यथा भवति
तथा. बतेति खेदे. तत्रेदानीं द्वितीयमपि तथैवागतं चक्रवाकमुपलभ्य प्रायेणेयं—
भक्ता^१ भर्ता त्वस्या वर्तत एवेति इयं— भगवतो दासी भवति, ततो
दिनान्तसेवां कृत्वा यथा वयं दास्यो जाताः तथेयमपि सेवाफलं वाञ्छति.
तच्च फलं प्रसादरूपम्. प्रसादश्च स्वचरणसमर्पितमालां चेत् प्रयच्छति
तदा भगवान् सेवां स्वीकृतवानिति निश्चित्य तां भक्तिरूपां मालां शिरसि

लेखः

एतैर्गाढनिर्भिन्नचेताः स भक्तः स्वभक्तेषु मध्येऽनिर्वृत उच्यत इत्यर्थः
॥१५॥

नेत्रे इत्यत्र मत्वेति. एतस्य अनुवदन्तीत्यनेन समानकर्तृकत्वम्. तत्रेति,
भावितचक्रवाकीस्थले चक्रवाकीसकाशाद् द्वितीयं चक्रवाकमप्यागतं
भावनयोपलभ्येत्यर्थः. तथाच भर्तर्यपि सति रोरवणात् वक्ष्यमाणैवाभिलाषेति

स्थापयित्वा कृतार्थतामापद्यते. इयं च तन्न प्राप्तवती अतस्तत्कामनया खेदं करोतीत्याहुः वयमिव अच्युतपादजुष्टां स्रजं कबरेण वोढुं (स्पृहयसे !) इच्छसि. कबरादयः स्वधर्माः ॥१६॥

राजसतामस्यस्तु समुद्रध्वनिं श्रुत्वा तमपि पूर्ववत् सम्बोधयन्ति.

भो भो सदा निष्ठनसे उदन्वन्नलब्धनिद्रोऽधिगतप्रजागरः ।
किं वा मुकुन्दापहतात्मलाञ्छनः प्राप्तां दशां त्वं च गतो दुरत्ययाम् ॥१७॥

भो भो इति द्विरुक्तिः श्रवणार्थम्. त्वं यत् सदा निष्ठनसे 'स्तन' शब्दे नितरां शब्दं करोषि तेन ज्ञायते रात्रौ त्वमपि न शेषे. तत्र शयनाभावे हेतुः हे उदन्वन्निति, यस्तु जलवान् भवति स शीतार्तो भवति. अतएव अलब्धनिद्रः न कुतश्चित् तेन निद्रा प्राप्ता प्रत्युत प्रकृष्ट जागर एव प्राप्तः. यत्र हि जलं तिष्ठति तत्र लक्ष्म्याः उत्तमं रमणं न भवतीति ^१इन्द्रश्चेन्द्राणी च नान्तस्तत्र भोगं कुरुतः. अतस्तादर्थ्याभावात् प्रजागर एव प्राप्तः, नतु निद्रा तेन प्राप्ता. ननु तथाप्याक्रोशे को हेतुः ? तत्राहुः किं वा मुकुन्देति. पूर्वं यथा भगवानस्मद्धृदये शेते एवं समुद्रेऽपि

लेखः

भावः. कबरादय इति. कबरादयो नायिकानामेव भवन्तीति दृष्टान्तस्यैव धर्माः. तथाच यथा वयं कबरेण वोढुं स्पृहयामस्तथा त्वं शिरसा वोढुं स्पृहयस इत्यर्थः ॥१६॥

भो भो इत्यत्र ^२जागरस्वरूपं वक्तुमाहुः^२ यत्र हीति. अतएव कमलं जलाद् बहिर्भूतं सदेति तत्र निवासो लक्ष्म्या इति भावः. तादर्थ्याभावादिति. दक्षिणेक्षिणी इन्द्रो वामे इन्द्राणी; निद्रायां तावन्योन्यं भोगं कुरुत इति तयोर्भोगार्थं निद्रेति श्रुतावुपाख्यानम्. तथाच जलवति देशे लक्ष्मीरत्यभावेन उत्तमत्वाभावात् तयोर्भोगो न सम्पद्यते अतोऽत्र तादर्थ्यं निद्राया नास्ति. तथाच निद्रा न प्राप्ता, निद्राफलं तयोर्भोगश्च न प्राप्त इत्यर्थः. तथाच तयोर्भोगाभावो जागर इत्यर्थः. तत्राहुरिति, तत्राशङ्कायां

१. अत्र 'इन्द्रेन्द्राणी' शब्दौ लक्ष्मी-नारायणपरौ.

२-२. उदन्वन् इत्यस्य तात्पर्यान्तरम् आहुः इति एपाठः - सम्पा.

शेषपर्यङ्के शयानः स्थितः, तत इदानीमत्रावतीर्णस्तिष्ठति तथैवास्मद्भूदयाच्च तिरोहितः, अतएव सर्वस्वे गते आक्रोशो युक्त एव. मुकुन्देन मोक्षदात्रा अपहृतमात्मन इव लाञ्छनं चिह्नं यस्य. अतो मोक्षोऽपि नास्ति संसारोऽपि नास्ति अत उभयभ्रष्टतया अस्माभिर्या दशा प्राप्ता तां दशां त्वमपि गतोऽसि. एवं दुःखमनूद्य “न दुःखं पञ्चभिः सह” (सुभाषितरत्नमाला ३।८४) इतिन्यायेन परिहृतं, प्रकारान्तरेणापि परिहरन्ति दुरत्ययामिति. इयं दशा अस्माकमिव तवापि नित्यैव जाता अतो अस्याः प्रतीकाराभावात् दुःखं न कर्तव्यमिति भावः ॥१७॥

तामसतामस्यस्तु कालं शपन्त्यः — रात्रिश्चेदपगच्छति तदास्माकं दुःखनिवृत्तिरिति निश्चित्य चन्द्रास्तमये प्रातःकालो भवतीति चन्द्रस्य गतौ दत्तदृष्टयः — ज्योतिषां गतिरदृश्येति शनैश्चलति न चलतीति वा निश्चित्य अतिकामेन अन्धा इव जाताः सर्वं तमसा व्याप्तं पश्यन्त्य आहुः.

त्वं यक्षमणा बलवताऽसि गृहीत इन्दो

क्षीणस्तमो न निजदीधितिभिः क्षिणोषि ।

कच्चिन्मुकुन्दगदितानि यथा वयं त्वं

विस्मृत्य भोः स्थगितगीरुपलक्ष्यसे नः ॥१८॥

त्वं यक्षमणेति. यक्षमा क्षयरोगः, सोऽपि बलवान्, दक्षशापात् प्राप्त इति. अतएव तेन गृहीतः अतो न चलसीति युक्तम्. इदं त्वत्याश्चर्यं यन् न निजदीधितिभिस्तमः क्षिणोषि. अत्रास्मदनुभव एव प्रमाणम्. एवं चन्द्रमसि दोषमनूद्य प्रायेणास्यायं दोषः न स्वाभाविक इति निश्चित्योभयत्र हेतुं कल्पयन्ति कच्चिदिति. मुकुन्दो मोक्षोपदेशार्थं कानिचिद्वाक्यानि^१

लेखः

सत्यां निश्चितं पक्षमाहुरित्यर्थः. तथैवेति, यथा समुद्रादन्यत्र गतः तथेत्यर्थः. आत्मन इवेति, महिषीणामिवेत्यर्थः. चिह्नमिति, देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणानीत्यर्थः. अत इति. मुकुन्देन हरणान्न संसारः, तस्यापि तिरोभावान्न मोक्ष इत्यर्थः ॥१७॥

१. मुकुन्देन मोक्षोपदेशार्थं कानिचिद् वाक्यानि उक्तानि इति क-घ-सं.पाठः - सम्पा.

उक्तवान्, तानि (गदितानि !) दुर्लभानि मत्वा विस्मृत्य पश्चात् परमचिन्तया स्थगितगीर्जातः मुखाद् वाक्यमपि न निःसरति. चन्द्रमसो वाक्यमेव गोत्वात् किरणरूपम् इन्द्रियरूपत्वेन चरणरूपत्वं च ; तदभावादुभयमपि तव न जायते — शीघ्रं गमनम् अन्धकारदूरीकरणं च. भो इति सम्बोधनं प्रश्नार्थे, अस्माभिरुच्यमानमेवं भवति न वेति. भवतीभिः कथं ज्ञायत इति चेत्, तत्राहुः एवं नोऽस्माभिरुपलक्ष्यसे इति ॥१८॥

तामसराजस्यः कामेन पीडिता मलयानिलं शपन्त्य आहुः किं वाचरितमस्माभिरिति.

किं वाचरितमस्माभिर्मलयानिल तेऽप्रियम् ।

गोविन्दापाङ्गनिर्भिन्ने हृदीरयसि नः स्मरम् ॥१९॥

हे मलयानिल, ते तुभ्यमस्माभिः किं वा अप्रियमाचरितम्? मलयानिलस्य शीतलस्य अप्रियम् उष्णत्वापादकम्. यदा भगवता सह स्थितं तदा स्वहृदयचन्दनादिभिः त्वमस्माभिरतिशीतलः कृतः. एवमुपकारिषु कथं त्वमपकारं करोषि? को वा अपकारः कृत इति चेत्, तत्राहुः गोविन्दस्य अपाङ्गेनैव स्मृतेन निर्भिन्ने (हृदि !) हृदये स्मरं (ईरयसि !) प्रेरयसि. यथा कश्चित् कोटरे अग्निं प्रयच्छति येन सर्वोऽपि वृक्ष आर्द्रोऽपि दग्धो भवेत् तथा त्वमस्मान् करोषीत्यर्थः. गोविन्दपदेन गोकुलगतस्य भगवतो लीला स्मृता अतएव महदुःखं जातमिति सूचितम्. अथ यदि साम्प्रतं वयं तप्ता इति तव रोषस्तथापि मलयानिलः सर्पादिभिर्ग्रस्तः समायाति तादृशस्य केनापकारः कर्तव्य इति सूचितम् ॥१९॥

तामससात्त्विक्यस्तु मेघं भगवत्सदृशं दृष्ट्वा, चन्द्रव्यवधायको जात इति क्षणं शैत्यं प्राप्ता इव तं स्तुत्वा, पश्चात् स्वधमरिरोपेण तमपि दुःखितं

लेखः

किं वाचरितमित्यत्र गोविन्दपदेनेति. अत्र तु मनसा तिरोधानभावनात् गोकुललीलास्मरणेन तत्रैव भगवान् गतः इति भावना जातेति भावः. तव रोष इति. तप्तासु स्नेहे स्वसम्बन्धात् मामपि तापयिष्यतीत्यतो रोष इत्यर्थः. तादृशस्येति. जातोऽपि तापः सर्पग्रासाद् अधिकदुःखदस्तु न भविष्यतीत्यर्थः ॥१९॥

कल्पयित्वा तद्दुःखापनोदनं साम्येन कुर्वन्ति.

मेघ श्रीमंस्त्वमसि दयितो यादवेन्द्रस्य नूनं

श्रीवत्साङ्कं वयमिव भवान् ध्यायति प्रेमबद्धः ।

अत्युत्कण्ठः शबलहृदयोऽस्मद्विधो बाष्पधाराः

स्मृत्वा स्मृत्वा विसृजसि मुहुर्दुःखदस्तत्प्रसङ्गः ॥२०॥

मेघ श्रीमन्निति, मेघे परमा शोभा विद्युदादिरूपा वर्तत इति श्रीमान् भवति. तादृशं तं सम्भावयन्ति त्वं (यादवेन्द्रस्य!) भगवतः दयितोऽसि, श्यामत्वात् पीतवसनत्वात् प्राणिभ्यो जीवनदातृत्वात् तापहारकत्वाच्चेति. अतएव नूनं दयितः. ननु तर्ह्यहं सुखी युष्मानपि सुखयुक्ताः करिष्यामीत्याशङ्क्याहुः श्रीवत्साङ्कं वयमिव भवान् ध्यायतीति तवापि न स्वास्थ्यम्. मित्रं हि मित्रं भावयति. तस्मिन् प्राप्ते दृष्टे वा तस्य सुखम् (भवति!). इदानीमन्तर्भगवान् शेत इति तस्य दर्शनाभावात्^१ केवलं तं ध्यायति. ननु सोऽपि सुखेन शेते ततो मित्रस्य सुखावस्थां स्मृत्वा सुखी भवेत्, नतु कदाचिद्दुःखं प्राप्नुयादित्याशङ्क्याहुः श्रीवत्स एव अङ्कः चिह्नं यस्येति. ब्राह्मणास्तस्यातिक्रमं कुर्वन्तीति चिन्तया दुःखमित्यर्थः, यथास्माकं श्रीवत्से लक्ष्मीस्तिष्ठतीति साम्प्रतं तया सह स्थितोऽस्मान्न गणयतीति दुःखम्. तस्मादेकस्यैव श्रीवत्सस्य उभयोर्दुःखे निमित्तत्वमिति वयमिवेत्युक्तम्. विस्मरणं क्रियतामित्याशङ्क्याहुः प्रेमबद्ध इति, प्रेम्णा अन्तःकरणे बद्धो विस्मर्तुमशक्य इत्यर्थः. नन्वहं सुखी; दुःखितधर्मा मयि भवतीभिः के दृष्टा इत्याकाङ्क्षायामाहुः अत्युत्कण्ठ इति. पञ्चविधः क्लेशस्त्वय्युपलभ्यते. आदावुत्कण्ठातिशयस्त्वयि मानसः. शबलहृदय इति. शबलं, लौकिककर्मणि वाच्यत्वेनोपस्थिते, हृदयं यस्येति. अतएव समागतमपि गर्जनं निवारय. अतोऽस्मद्विधः धूसरो गतिहीनो विच्छायश्च जातः — उपर्यासीनं दृष्ट्वा वदन्ति. एतस्य सर्वस्यापि

लेखः

मेघ श्रीमन्नित्यत्र अस्मद्विध इति. यथा वयं भगवत्प्रबोधमाशङ्कमाना नोच्चैर्वदामस्तथा त्वमपि न गर्जसीत्यर्थः. दृष्ट्वेति. भगवान् सुप्तः एतास्तु

नियामकं दुःखमाहुः बाष्पधारा विसृजसीति. (मुहुः!) पुनः पुनर्विरम्य वर्षणं जायत इति स्मृत्वा स्मृत्वेत्युक्तम्. पुनः पुनः स्मरणं चातिदुःखदम्. नन्वस्माभिः कोऽपराधः कृतः येनास्माकं दुःखं भवेदित्याशङ्क्याहुः दुःखदस्तत्प्रसङ्ग इति. तस्य प्रसङ्गमात्रमेव दुःखहेतुः, प्रकृष्टः सङ्गः सुतरामेव, अन्यथास्माभिर्वा कोऽपराधः कृतः? जगति च कोऽप्येतादृशो न दृश्यते यो भगवत्सम्बन्धं प्राप्य क्षणं वा स्वस्थो भवति. इदं च दूषणं प्रसङ्गानन्तरमिति अननुभूतो न जानातीति न बाधकत्वम् ॥२०॥

सात्विकसात्विक्यो निरूपयन्ति प्रियराव पदानि भाषस इति. ताः कोकिलशब्दं श्रुत्वा भगवानस्मानाकारयतीति क्षणं परमानन्दमनुभूय एतादृशं सुखमस्मभ्यं कोकिलवाक्याज्जातमिति तं स्तुवन्ति.

प्रियराव पदानि भाषसे मृतसञ्जीविकयानया गिरा ।

करवाणि किमद्य ते प्रियं वद मे वल्गितकण्ठ कोकिल ॥२१॥

प्रियस्य राववद् रावो यस्य हे प्रियरावेति भगवत्सम्बन्धोऽस्मिन् वर्तत इति त्वया सह आलापेऽपि न किञ्चिद्दूषणमस्ति. ननु कथमेतदवगतं भगवद्वाक्यम्^१ एतन्न भवति किन्तु कोकिलवाक्यमिति? तत्राहुः पदानि भाषस इति. तदुच्चारिते वाक्यार्थो नावगम्यत इति न तदुच्चारितस्य वाक्यत्वं किन्तु भगवदुक्तपदानि स्मारयन्तीति सादृश्यात् पदत्वम्. तर्ह्येतादृशवाण्याः क्वोपयोग इति चेत्, तत्राहुः मृतसञ्जीविकयानया गिरेति. पूर्वं भगवद्विरहेण मृतप्राया जाताः, यदि क्षणमयं शब्दो न श्रुतः स्यात् तदा मृता एव भवाम इति इयं वाणी मृतसञ्जीविका. अनया कृत्वा उपलक्षिताय (ते!) तुभ्यं किं प्रियं करवाम? ^२प्रत्युपकारेणापि तस्य

लेखः

अन्तर्बहिरायान्तीति मेघ-चन्द्रादीनां दर्शनमिति भावः. अननुभूत इति कर्तीरिक्तः ॥२०॥

प्रियरावेत्यत्र अप्रत्युपकारे इति. किं प्रियं करवाम इत्यनेनोक्ते तस्य कोकिलस्य अप्रत्युपकारे हेतुः तादृशी वाणीत्यर्थः ॥२१॥

१. -वाक्यमेव तन्न इति मुद्रितपाठः, शेषेषु एवम् - सम्पा.

२. अप्रत्युपकारे तस्य इति लेखकृतां पाठः - सम्पा.

हेतुत्वाद् वा तृतीया. तत्रैका विशेषतो वदति मे वदेति, “मम स्थाने एकान्ते कथय, क्षीरोदनं दास्यामी”ति भावः. परं त्वया एतादृशः शब्दः पुनः पुनर्वाच्य इत्यभिप्रायेणाहुः वल्गितकण्ठेति, वल्गितः कण्ठो यस्य. शब्दोच्चारणार्थं प्रयत्नं करोषि परं न वदसीति कथनबोधनार्थं^१ कोकिलेति सम्बोधनं तस्य शब्दप्राधान्यत्वाय ॥२१॥

सात्त्विकराजस्य आहुर्न चलसि न वदसीति.

न चलसि न वदस्युदारबुद्धे क्षितिधर चिन्तयसे महान्तमर्थम् ।

अपि बत वसुदेवनन्दनाङ्घ्रिं वयमिव कामयसे स्तनैर्विधर्तुम् ॥२२॥

अयमपि पर्वतो भगवच्चरणारविन्दधारणाद् भक्तो भवतीति निर्णयिते. तादृशोऽपि यन्नामोच्चारणं न करोति अतस्तत्र कारणं पृच्छन्ति, भ्रान्तत्वं निवारयन्त्येव, हे उदारबुद्धे इति. उदारा बुद्धिर्यस्य इति तस्य बुद्धिरेवं विचारयति — किं नामोच्चारणेन? आश्रयमात्रमेव कृतार्थं^२ करिष्यति. तथोपायः कर्तव्यः येन विश्वमेव कृतार्थं भवतीति विचारयति. अतः सर्व एव पुरुषार्थयुक्ता भवन्त्विति बुद्धिरुदारा भवति. अतएव महान्तमर्थं चिन्तयसे. अतो मनो निश्चलमिति कायोऽपि वागपि निश्चला, तदाह न चलसि न वदसि इति. अस्य सौबुद्ध्ये उपपत्तिरस्तीत्याहुः क्षितिधरेति, भूमौ स्थितो यो भूमिं बिभर्ति सोऽत्यन्तं सुबुद्धिर्भवति. तर्हि क एतादृशो महानर्थो भविष्यतीति विचार्य स्वयमेव तमर्थमाहुः अपि बतेति. वसुदेवनन्दनस्यैव अङ्घ्रिः एतादृशो भवति — तमेकोऽपि चिन्तयन् विश्वं मोचयितुं शक्नोति. अतोऽङ्घ्रिचिन्तनमेव प्रायेण तवाभिलषितम्. ननु एतत् कथं ज्ञायते? न हि साधारणोऽपि इममर्थं जानातीति चेत्, तत्राहुः वयमिव कामयस इति. अस्माकमप्येषैव कामना — स्तनोपरि भगवच्चरणः स्थापनीय इति. इदं तु शयाने भगवति अस्माकं पादसंवाहनादिना सिद्ध्यति, तव तु त्वदुपरि परिभ्रमणे. (स्तनैः विधर्तुम् इति!) स्तनाः प्रत्यन्तभागाः पर्वतस्य, विशेषेण धारणं सम्बन्धादौ, तस्य च सात्त्विकभावोद्रेकेण प्रस्तरादिषु चरणाकृतिधारणे, यथा गयायाम्. एतावान् विशेष इत्यर्थः ॥२२॥

१. कथनबोधनार्थं सम्बोधनं कोकिलेति सम्बोधनम् इति मुद्रितपाठः, शेषेषु एवम् - सम्पा.

२. भविष्यति इति मुद्रितपाठः, गृहीतस्तु सं.पाठानुरोधात् - सम्पा.

सात्त्विकतामस्य आहुः शुष्यद् हृदा इति.

शुष्यदध्रदाः करशिता बत सिन्धुपत्न्यः सम्प्रत्यपेतकमलश्रिय इष्टभर्तुः ।
यद्वद् वयं यदुपतेः प्रणयावलोकमप्राप्य मुष्टहृदयाः पुरुकर्षिताः स्म ॥२३॥

क्रीडापर्वतानां या नद्यः ता अन्तःपुरे स्थिताः. ताः पूर्वं अगाधजला वर्षासु, ततः (करशिता!) क्रमेण क्षीणतायां निदाघे हृदानामपि शोषो जातः. एतन्निरूपणं स्वस्यातिकृशत्वज्ञापनार्थम्. बतेति खेदे, कियत्कालानन्तरं स्वरूपमपि गमिष्यतीति. ननु कया उपपत्त्या नद्यो गृह्यन्ते? कोऽपि धर्मो भगवदीयस्तासु नास्ति, तत्राहुः सिन्धुपत्न्य इति. सिन्धोरम्बुराशेरपि पत्न्यो भूत्वा यथैताः परमक्षीणाः तथा वयमपि. कोटिब्रह्माण्डाधिपतेरानन्दमूर्तेः पत्न्योऽपि वयं परमखेदं प्राप्नुम इति निरूपयितुं तासां कथा. शरीरक्लेशोऽपि यदि चिन्ता न भवेत् तदाप्यन्ततो गत्वा मुखवैवर्ण्यं न स्यात्; तदपि नास्तीति ज्ञापयितुमाहुः सम्प्रत्यपेतकमलश्रिय इति. एवमन्तःकरणक्लेशः शरीरक्लेशश्च कुतो जायत इत्याकाङ्क्षायां स्वयमेव हेतुं कल्पयन्ति इष्टभर्तुर्यदुपतेः प्रणयावलोकमप्राप्येति. इष्टप्राप्त्या मनसि क्लेशः, संवर्धकदृष्ट्यभावात् कृशत्वम्. यद्यपि नदीनां भर्ता समुद्रोऽस्ति तथापि न स इष्टः, भगवांस्तु सर्वपतिरिति इष्टो भर्ता भवति. अत्र भर्तृपदं परिपालकपरम्. दृष्टान्ते व्यावृत्त्यप्रसिद्धेः यद्वद् वयम्. इष्टस्य भर्तुः साम्प्रतमेव प्रणयावलोको नास्तीति क्षणमात्रेणैव कर्षिताः. सजातीयस्य सजातीयो भर्ता भवति, महांश्चेत् तत्रापि स्नेहं कुर्याद् — एतज्ज्ञापयितुमाहुः यदुपतेरिति. अवलोको बाह्यः, स्नेहः आभ्यन्तरः; उभयमप्यप्राप्य अन्तर्बहिश्च पुरुकर्षिताः. नन्वन्येन कथं न पुष्टा जायन्ते, यथा मिष्टान्नाभावे यादृशेनापि पुष्टो भवति लोकः, तत्राहुः मुष्टहृदया इति. हृदयस्य मोषः पूर्वमेव जात इति येन साधनेन

लेखः

शुष्यद् हृदा इत्यत्र कोपि धर्म इति. महान्तमपि प्राप्य कदाचित् तद्वियोगे परमक्षीणत्वं भगवदीयेषु स्थितो भगवदीयो धर्मः इति भावः. सजातीयस्येति. सजातीयः सजातीयस्य भर्ता पालको भवति. महांश्चेत् स्यात् तदा तत्रापि असजातीयेऽपि स्नेहं कुर्यात् तमपि पालयेदित्यर्थः. एतदिति, महत्त्वमित्यर्थः ॥२३॥

कश्चिद् गृह्यते तद् भगवतैवापहतम् इति नातः परमन्येन पुष्टा भविष्यन्तीत्यर्थः
॥२३॥

एवं बहिर्विचारयन्त्यः काश्चिद् गुणातीताः दूरे गताः. ततोऽन्तःपुर एव
नद्यादितीरे विद्यमानं^१ हंसं दृष्ट्वा आहुः हंस स्वागतमिति.

हंस स्वागतमास्यतां पिब पयो ब्रूह्यङ्ग शौरैः कथां

दूतं त्वां नु विदाम कच्चिदजितः स्वस्त्यास्त उक्तं पुरा ।

किं वा नश्चलसौहृदः स्मरति तं कस्माद् भजामो वयं

क्षौद्रालापय कामदं श्रियमृते सैवैकनिष्ठा स्त्रियः ॥२४॥

तास्तु शुद्धाः भगवति सर्वथा दोषरहिताः, अतः स्वहितमात्रमेव भावयन्ति.
स्वस्य च हितं भगवत्सम्बन्धादेव. स च सम्बन्धः मानवतीनां मानापनोदव्यतिरेकेण
स्वतो न भवति. ततो भगवान् मानापनोदार्थमेनं प्रस्थापितवान्. अयं
हि हंसः सदसद्विवेकं जानाति अतोऽस्मान्^२ गुणातीताः भगवत्पार्श्वं नेष्यतीति
निश्चित्य सम्बोधयन्ति हंसेति. स्वार्थमागत इति कुशलं पृच्छन्ति. शीघ्रं
वयं साध्या न भविष्याम इति ज्ञापयितुमास्यतामित्याहुः. नन्वस्माकं पक्षिणां
नित्यं क्षुधितानां तन्निवृत्यर्थमुपायः कर्तव्यः अतो गन्तव्यमिति चेत्, तत्राहुः
पिब पय इति. अनेनैतदपि ज्ञापयन्ति — अत्र स्थितो दुग्धमिव अस्मान्नेष्यसि,
अन्यत्र गतो जलमिव अव्यक्तमधुरा नेष्यसीति. ननु स्थित्वा किं कर्तव्यमिति
चेत्, तत्राहुः ब्रूह्यङ्ग शौरैः कथामिति. पितृनाम्ना शौर्यमुपादयन्त्यः
कथासत्त्वमाहुः. “न जान” इति न वक्तव्यमित्याहुः दूतं त्वां नु विदामेति.
नु इति वितर्क — पूर्वमपि हंसा दूता भवन्ति अतस्त्वमपि

लेखः

हंसेत्यत्र दोषरहिता इति, दोषारोपरहिता इत्यर्थः. स्वहितमात्रमेवेति.
भगवान् भक्तानां हितमात्रं करोति, नतु अहितं कदाचिद् — इत्येव भावयन्तीत्यर्थः.

१. तत्र विद्यमानम् इति मुद्रितपाठः, नद्यास्तीरे इति क-ग-घपाठेषु, नद्यादितीरे वर्तमानम् इति सं.पाठे
पौरुषोत्तमं संशोधनम् - सम्पा.

२. अस्मान् गुणातीताः कृत्वा भगवत्पार्श्वं नेष्यति इति अभिप्रायः - सम्पा.

हंस इति. आगमने प्रयोजनान्तरस्याभावाद्^१ दूतत्वमेव निर्धार्यते इत्यर्थः. अतो दूतत्वनिर्धारार्थं कथां कथय. नन्वपृष्ठं नोच्यत इति चेत्, तत्राहुः कच्चिदजितः स्वस्त्यास्त इति. अजितत्वात् कुशलमस्त्येव, परं सर्वान् मारयन् व्यग्रो भवेत् तदस्ति न वेति प्रश्नः. अथवा स्वस्ति कल्याणरूपेण शुद्धरूपेण किमास्ते? “शयनादुत्थिता नारी शुचिः स्यादशुचिः पुमान्” (नार.पुरा. १।१४।१६) इति वाक्यात् सम्बन्धे जाते अन्यथाभावो भवतीति, तथा सति स्वस्य तदानीं गमनं व्यर्थमेवेति. अजितत्वात् पराजयाभावोऽपीति सन्देहात् प्रश्नः. कुशलेन वर्तते इत्यङ्गीकारेणैवोत्तरसिद्धौ प्रष्टव्यान्तरमाहुः उक्तं पुरा किं वा नश्चलसौहृदः स्मरतीति. पुरा यदुक्तं “न त्वादृशीं प्रणयिनीं गृहिणीं गृहेषु पश्यामि” इति यत् पुरा उक्तं तत् किं स्मरति न वेत्यर्थः. ननु सर्वज्ञास्मरणे को हेतुरिति चेत्, तत्राहुः चलसौहृद इति. न हि सर्वदा कोऽपि कमपि स्मरति; सौहार्दे सति स्मरणम्. भगवांश्च चलसौहृदः. “सर्वथा स्मरति, समागन्तव्यम्” इति चेत्, तत्राहुः तं कस्माद् वयं भजाम इति. कार्यान्तराणि निवृत्तान्येव, सौहार्देऽपि सन्देहः, तस्मात् कारणाभावात् किमर्थं भजामः? तत्रापि वयं प्रसिद्धाः. “तथापि क्रोधस्त्याज्यः, समागन्तव्यम्” इति चेत्, तत्राहुः हे क्षौद्रालापेति. क्षौद्रवत् शर्करावन्मिष्टः आलापो यस्य. तव केवलं वाङ्माधुर्यम्. क्षौद्रालापं यातीति क्षौद्रालापयः — तस्य सम्बोधनम्. क्षौद्रेति सम्बोधनेऽपि मिष्टता व्यक्ता. क्षुद्रस्य सम्बन्धीति निन्दापरतया केचिदाहुः. तमेव भगवन्तम् आलापय कथय च. कामदं भगवतम् आलापय गानेन आलापनं कुरु. कामदं भगवन्तं प्रति वा क्षौद्रालापयो भवान्.

लेखः

मात्रपदानन्तरं भगवान् करोतीति शेषः. कार्यान्तराणीति. नाधिकान्तरसामीप्यस्य भावित्वाद् अस्मद्भोगादीनि निवृत्तानीत्यर्थः. कथय चेति. तमित्यस्य आलापयेत्यनेनान्वयः, कस्माद् भजाम इत्यनेनाप्यन्वयः पूर्वमुक्त इति चकारः ॥२४॥

१. प्रयोजनान्तराभावाद् इति सं.पाठे पौरुषोत्तमं संशोधनम् - सम्पा.

परमालापे लक्ष्म्या आलापो न कर्तव्यः, तदाहुः श्रियमृत इति. ननु सा परमभक्ता भगवदेकपरायणा, कथं सह न गीयत इति चेत्, तत्राहुः सैवैकनिष्ठा स्त्रिय इति. सैव किं एकनिष्ठा? अपि तु सर्वाः स्त्रियः. स्त्रीणां मध्ये इति षष्ठी वा. जात्यपेक्षया चैकवचनमिति केचित्. एवम्भावाः स्त्रियः पर्यवसितनिरोधा वर्णिताः ॥२४॥

एवं स्त्रीणां क्रीडायां प्राप्तः संसारः निवारितः. ततो भगवद्भाव एवाविकल इति फलमुच्यते इतीदृशेनेति.

इतीदृशेन भावेन कृष्णे योगेश्वरेश्वरे ।

क्रियमाणेन माधव्यो लेभिरे परमां गतिम् ॥२५॥

ईदृशो भावः सर्वप्रकारः लोकातीतः भगवतैव भ्रान्ततामापादितः. एतस्य मोक्षसाधकत्वं प्रमेयबलेनेति ज्ञापयितुमाह कृष्णे योगेश्वरेश्वर इति. योगादयोऽपि फलं प्रयच्छन्ति भगवदनुग्रहात्, स एव भगवान् कृष्ण इति तासां परमानन्दप्राप्तौ कः सन्देह इत्यर्थः. योगेश्वरा महादेवादयस्तेषामपि (ईश्वरः !) नियन्ता. साधनेषु योगो महानिति स एवोक्तः. भक्तियोगादयोऽपि 'योग'पदवाच्यत्वाद्^१ योगा एव. माधव्यो माधवस्य स्त्रियः. परमा गतिर्भगवत्प्राप्तिः; यदापि ता न भगवत्सम्बद्धाः तस्मिन्नपि क्षणे भगवन्तं प्राप्तवत्य इत्यर्थः. नियमविधिवद् आसां फलसम्बन्धो व्याख्येयः, अन्यथा

लेखः

इतीदृशेनेत्यत्र नियमविधिवदिति. “नियमः पाक्षिके सति” (न्या.सिद्धा.मञ्जरी ४) इति भगवत्सम्बन्धदर्शनात् पक्षे फलसम्बन्धः प्राप्त एव, असम्बन्धस्यापि दर्शनादप्राप्तो लेभिरे इति लिटा नियम्यते— असम्बन्धदशायामपि ईदृशभावेन हेतुना अन्तर्भगवत्सम्बन्धस्य विद्यमानत्वाद् एतासां परमगतिरूप-फलसम्बन्धे सन्देहो नास्तीत्यर्थः. तथाच लिङ्गलोटोरभावेन शाब्द्याः भावनाया अभावेऽपि आर्थीभावनैव तथा व्याख्येयेत्यर्थः. अन्यथेति. अपूर्वविधिवद् व्याख्याने देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणजीवाः इति विकल्पानां सर्वेषां भगवत्प्राप्तौ माधव्यादिपदैः सह विरोधः स्यात्. माधवस्त्रीत्वं तु देहस्यैव.

१. योगवाच्याद् इति मुद्रितपाठः सं.पाठे श्रीपुरुषोत्तमैः एवं संशोधितः - सम्पा.

शरीरात्मादिविकल्पानां माधव्यादिपदैः सह विरोध आपद्येत ॥२५॥

ननु बहिर्मुखानां संसाराविष्टचित्तानां, संसारप्रकारेणैव भगवन्तमपि प्रपन्नानां, कथमेवं सर्वसङ्घातस्य भगवति प्रवेशः ? तत्राह.

श्रुतमात्रोऽपि यः स्त्रीणां प्रसङ्गाकर्षते मनः ।

उरुगायोरुगीतानां पश्यन्तीनां कुतः पुनः ॥२६॥

श्रुतमात्रोऽपीति. भगवान् स्त्रीणामेवार्थे प्रादुर्भूत इत्युक्तम् अतस्तदर्थमेवा-
वतारात् तत्कार्यमावश्यकमिति सम्बन्धमात्रमपेक्षते. तत्र श्रवणमात्रम् अतिसुलभः
सम्बन्ध इति स एवोक्तः. मात्रशब्देन विचारादिव्युदासः. प्रमेयबलमेवात्र
मुख्यमिति स्वयं प्रसङ्ग मनः आकर्षते सर्वतः आकृष्य स्वस्मिन्नेव
स्थापयतीत्यर्थः. तदपेक्षया कीर्तनकर्तृणां विशेषमाह उरुगायोरुगीतानामिति.
उरुगायो भगवान् उरुगीतो याभिः. प्रहृतत्वायाविगीतत्वाय च उरुगायपदम्.
तेषामपि मनः प्रसङ्ग आकर्षत इत्यर्थः. यद्यप्यत्रापि कैमुतिकन्यायो वक्तव्यः

लेखः

तथाच देहस्यैव भगवत्प्राप्तिर्न तु सङ्घातान्तरस्येत्यपि स्यादित्यर्थः. नियमविधिपक्षे
तु अपूर्वतया भगवत्प्राप्तिः पूर्वमेवोक्ता. तत्र विरोधपरिहारोऽपि “आत्मानं
भूषयाञ्चक्रुः” (भाग.पुरा. १.०।५।१) इत्यादिना भगवद्भोग्यानां देहादि-
सङ्घातस्य आत्मत्वकथनात् पूर्वमेव कृतः, स एवात्रापि ज्ञेयः. तथाच
सर्वस्यैव सङ्घातस्य भगवद्भोग्यत्वात् माधवस्त्रीत्वम्. अपूर्वविधिपक्षे
विरोधपरिहारोऽप्यपूर्वः कर्तव्यो भवेत्, स न कृत इति विरोधस्तिष्ठेदेव.
नियमपक्षे तु पूर्वोक्त एव फलसम्बन्धो अत्र नियम्यते इति विरोधपरिहारोऽपि
पूर्वोक्त एव ज्ञेयो भवेदिति भावः. अपूर्वपक्षे ईदृशेन भावेनेत्यस्य भावस्य
फलसम्बन्धे करणत्वम्. तथाच भावस्य साधनरूपत्वं स्यात्, न तु फलरूपत्वम्.
नियमपक्षे तु तादृशनियमे भावस्य हेतुत्वमात्रमिति फलरूपत्वं निःप्रत्यूहं
सिद्धं भवेदिति निगूढाशयः ॥२५॥

श्रुतमात्रोऽपीत्यत्र प्रहृतत्वाच्चेति. प्रगतो हतः प्रहृतः अप्रतिहत इत्यर्थः.
बहुभिर्गीतत्वाद् भगवान् अप्रतिहत इति उरुपदतात्पर्यम्. तत्कीर्तनस्य गानरूपत्वाद्
अविगीतपदतात्पर्यमिति विभेदः. एकदेशेति, भगवत्समानदेशे तन्निकट इत्यर्थः
॥२६॥

तथाप्यग्र एवोक्तः अत्राप्यनुसन्धेयः. याः पुनरेकदेशे स्थिताः पश्यन्ति तासां मनः आकर्षत इति कुतः? सिद्धमेव भगवति मनस्तिष्ठतीति विषयसौन्दर्येणैव मनसो वशीकरणात् न प्रमेयबलमप्यपेक्षत इत्यर्थः ॥२६॥

एतास्त्रिविधाः सगुणा निरूपिताः. गुणातीताः कैमुतिकन्यायेन सुतरां स्तौति.

याः संपर्यचरन् प्रेम्णा पादसंवाहनादिभिः ।

जगद्गुरुं भर्तृबुद्ध्या तासां किं वर्ण्यते तपः ॥२७॥

याः संपर्यचरन्निति, साक्षाद्देहसम्बन्धः सर्वभावेन यासाम्. तत्रापि प्रेम्णेति आन्तरः सम्बन्धः, पादसंवाहनादिभिरिति बाह्यः. जगद्गुरुमिति क्रिययापि विहितप्रकारेणापि तासां फलसिद्धावुपाय उक्तः. भर्तृबुद्ध्येति तासां बुद्धिरप्युत्तमा निरूपिता. नतु गोपिकावद् जारबुद्धिरिति भावः.

बुद्धिः प्रपत्तिः सम्बन्धो द्विविधोऽपि विधेर्बलम् ।

प्रमेयबलमित्यासां षोढा कृष्णे निरूपिताः ॥(१४)॥

एकैकोऽपि महत्पुण्यसाध्यः षण्णां तु का कथा!

अतस्तपःप्रशंसां हि तासां वक्तुं क ईशते ॥(१५)॥

तदाह तासां किं वर्ण्यते तपः इति ॥२७॥

एवं सर्वासां निरोधमुक्त्वा प्रसङ्गादपि कृतं भगवतोऽपेक्षितमेवेति सञ्ज्ञापयितुम् उपसंहारे निरूपयति.

लेखः

एतास्त्रिविधा इति. एतच्छ्लोकोक्ताः श्रवण-कीर्तन-दर्शनकर्त्यः तमो-रजः-सत्त्वभावयुक्ता इत्यर्थः.

याः संपर्यचरन्नित्यत्र गोपिकावदिति. अत्र सोपधिस्नेहवतीनां प्रकरणाद् अन्तर्गृहगता एव गोपिकापदेनोच्यन्ते. अत्र कामोपाधिकस्नेहो द्विविधः भर्तृत्वेन जारत्वेन चेति तयोर्मध्ये भर्तृत्वेन स्नेहः उत्तमः प्रमाणविचारेण. निरुपधिस्नेहवतीनां तु प्रकरणमेव नास्तीति न तत्र किञ्चिद् अन्यथा शङ्कनीयम्. बुद्धिरिति. भर्तृबुद्ध्या प्रेम्णा संपर्यचरन् पादसंवाहनादिभिः जगद्गुरुं याः इति षड्भिः पदैः क्रमेणोक्ताः. या इति तासां स्वरूपमेव तादृशमिति प्रमेयबलसिद्धिः. निरूपिता इति, भावा इति शेषः ॥२७॥

एवं वेदोदितं धर्ममनुतिष्ठन् सतां गतिः ।

गृहं धर्मार्थकामानां मुहुश्चादर्शयत् पदम् ॥२८॥

एवं वेदोदितं धर्ममिति. यथा निरोधोऽभिप्रेतः एवं वेदोदितोऽपि धर्मः लोकशिक्षार्थं भगवतोऽभिप्रेतः. तत्र हेतुः सतां गतिरिति, अन्यथा सन्मार्गव्यवस्था न स्यादिति सतां रक्षा न स्यादिति. न केवलं वैदिकधर्म एव भगवतोऽभिप्रेतः किन्तु स्मार्तोऽपि त्रिवर्गः, तदासक्तानां बुद्धिसङ्ग्रहार्थमभिप्रेत इत्याह गृहं धर्मार्थकामानामिति. त्रिवर्गस्य पदं स्थानभूतं गृहमिति मुहुर्मुहुः वारं वारं षोडशसहस्रप्रकारेण^१ अदर्शयत् लोकेभ्यः प्रदर्शयामास ॥२८॥

एवं भगवतो धर्मपरत्वमुक्त्वा स्त्रीणामतथात्वे गार्हस्थ्यं धर्मविरुद्धमिति तासामपि धर्मपरत्वं वक्तुमाह आस्थितस्येति.

आस्थितस्य परं धर्मं कृष्णस्य गृहमेधिनाम् ।

आसीत् षोडशसाहस्रं महिष्यास्तु शताधिकम् ॥२९॥

(परं!) परमोत्कर्षापन्नं धर्ममास्थितस्य कृष्णस्य स्वरूपत एकस्य गृहमेधिनां गृहस्थत्वेन नानारूपस्य षोडशसाहस्रं महिषीणामासीत्. महिष्या इति षष्ठ्येकवचनम्. यथा एकः कृष्णः बहवो गृहस्थाः तथैका महिषी षोडशसहस्र-सङ्ख्यायुक्तेत्यर्थः. तुशब्दः प्रकारान्तरं वारयति. शताधिकमिति सहस्रस्य विशेषणं; शतसङ्ख्यायुक्तेभ्योऽप्यधिकमित्यर्थः, एकापि स्त्रीः^२ शतस्त्रीभ्योऽप्यधिका सर्वभावेनेति ॥२९॥

लेखः

आस्थितस्येत्यस्याभासे वक्तुमाहेति, इमं श्लोकमिति शेषः. तथाच धर्मपरत्वमेवेति वाक्यार्थः. व्याख्याने एकस्य कृष्णस्य गृहमेधिनां स्वरूपाणामित्यर्थः. तथैकेति. लक्ष्मीरेव तावद्रूपा सर्वत्राविष्टा, अन्यथा भगवद्भोगयोग्यता न स्यादिति भावः. यथा भगवान् एक एव बहुरूपः तथा इयमपि एकैव बहुरूपेत्यनेन भगवत्समानधर्मत्वकथनात् पातिव्रत्यमुक्तमिति धर्मपरत्वं वाक्यार्थः सिद्धः. षोडशसहस्रसङ्ख्यायाः पूर्वमेव सिद्धत्वाद् एतस्यैव वाक्यार्थता युक्तेति भावः ॥२९॥

१. -सहस्र- इति मुद्रितेतेषु नोपलभ्यते - सम्पा.

२. मुद्रितेतेषु नोपलभ्यते - सम्पा.

हिन्दी अनुवाद - सुबोधिनीप्रकाशनमंडल, जोधपुर.

निबन्धानुवाद :

कारिकार्थ :

इसके अनन्तर तो कथाध्यायमें वैराग्यका निरूपण किया जाता है. इससे (वैराग्यसे) ही सकल निरोध पूर्ण होता है ॥४६०॥

श्रीकृष्ण वैराग्ययुक्त थे इसमें कहना ही क्या है! जबकि उनके सम्बन्धसे केवल कामरससे ही पूर्ण स्त्रियाँ भी सर्वप्रकार वैराग्ययुक्त बन गई ॥४६१॥

इतने अर्थका निर्धार (निर्णय) करनेके लिए हमारे ईश्वर क्रीडा करते हैं. क्रीडा करते हुए स्त्रियोंको जो संसार प्राप्त हुआ वह भी उनका मिटा दिया ॥४६२-३॥

कुररी (टिटहरि) आदि दस पदार्थोंका जब भगवान्से सम्बन्ध हुआ तो वे भी वैसे निर्गुण हो गये. महाराणियोंके हृदयमें प्रविष्ट होकर सन्देहको मिटाते हैं ॥४६४॥

महाराणियोंके मनमेंसे भगवान् तिरोहित होते ही वे विह्वल हो गई, जिससे उनकी सर्व क्रियाएँ कृष्णके लिए ही होने लगी ॥४६५॥

स्कन्धका अर्थ निरोध है इस कारणसे उस(निरोध)से ही इसकी समाप्ति की गई. आगे भी जो भक्त होंगे वे इसके कीर्तनसे वैसे ही होंगे ॥४६६॥

व्याख्या :

स्कन्धकी समाप्ति होते हुए वैराग्यका जो निरूपण किया है उसका प्रयोजन कारिकासे बताते हैं, कि जब तक वैराग्य नहीं है तब तक निरोधकी पूर्णता नहीं होती है. क्योंकि भगवान्में चित्तकी आसक्ति तब होती है जब वैराग्य होता है. निरोधके पूर्ण होनेमें वैराग्य बिना दूसरे किसीकी अपेक्षा नहीं है इसलिए इस कथाध्यायमें वैराग्यका निरूपण है.

भगवान्में वैराग्य है यह कैसे सिद्ध हुआ? अथवा कैसे जाना गया? जिसको समझानेके लिए कहा है कि जब आपकी

स्त्रियाँ जो कामरससे पूर्ण थीं वे भी आपसे सम्बन्ध होनेके कारण वैराग्यवाली बन गईं तो आप (श्रीकृष्ण) वैराग्यगुणयुक्त अर्थात् विरक्त हो इसमें कहना ही क्या है!

यहाँ जब वैराग्यका निरूपण करना है तो क्रीडाके निरूपणका कौनसा प्रयोजन था? इस शंकाकी निवृत्तिके लिए कारिका कही है, जिसका आशय यह है कि भगवान् अपने भक्तोंका जो तीन (करणात्मक, व्यापारात्मक, फलात्मक) प्रकारका निरोध करते हैं इसलिए जितनी कथाएँ कही हैं वे सर्व क्रीडाद्वारा ही कही हैं. उनका परिकरसहित निर्णय कर विषयका उपसंहार किया जाता है, वो किया गया है.

इसी तरह हमारे प्रभु सबोंका उद्धार करनेके लिए अपनेमें चित्त आसक्त करनेके हेतु ही इस प्रकारकी क्रीडा करते हैं. जिस क्रीडासे उनकी स्त्रियोंने कामरस पूर्ण होनेसे संसारको प्राप्त किया तो भी उनका संसार निवृत्त कर उनको भी वैराग्ययुक्त कर दिया है. यह सकल उक्ति निरोधका उपसंहार समझनेके लिए है.

महाराणियोंके संसारकी निवृत्ति हो गई इसका क्या प्रमाण है? इसपर कहते हैं कि कुररी (टिटिहरि) आदि दस पदार्थ जिनसे निर्गुण भगवान्का सम्बन्ध हुआ वे वैसे (निर्गुण) हो गए. वे पदार्थ महाराणियोंके हृदयमें प्रविष्ट होनेसे उनके निरोधरूप विचार उत्पन्न हुए. जिससे सिद्ध होता है कि उनमें अब संसार नहीं रहा है. इसलिए वह (संसार होनेका संशय) मिट जाता है.

इस कारिकाद्वारा महाराणियाँ निरोधकी पूर्णावस्थाको प्राप्त हुई हैं यह सिद्ध करते हैं. भगवान् वहाँ बिराजते हुए भी वे समझने लगी कि आनन्दप्रद भगवान् तिरोहित हो गए हैं, जिससे वे विह्वल होकर प्रभुके संगकी कामना करती हैं. यह ही आसक्तिका स्वरूप है. यदि उनमें तब भी संसार होता तो भगवान्में आसक्त न होती. इसलिए वे सर्व क्रियाएँ भगवदर्थ ही करती हैं.

इस दशमस्कन्धका अर्थ निरोध है इसलिए उससे (निरोधसे)

ही समाप्ति करते हैं. और कहते हैं कि आगे भी जो भक्त होंगे वे इस विषयके कीर्तनसे ही निरोध सिद्ध कर सकेंगे.

सुबोधिनीका अनुवाद :

उत्थानिका : इस विषयमें स्त्रियोंके वचन प्रमाण हैं यों बतानेके लिए आगेका श्लोक कहते हैं.

श्लोकार्थः मुकुन्द भगवान्में ही आश्रित बुद्धिवाली वे स्त्रियाँ कमलनयनवालेका ही चिन्तन करती हुई, उन्मत्त और जडके समान जो वचन बोली वे वचन मैं कह रहा हूँ ; आप सुनिये ॥१४॥

विवरण : प्रपंच और कामको भुलाकर मोक्षदाता मुकुन्दमें स्थिरबुद्धिवाली वे स्त्रियाँ अपने हृदयके भाव वाणीद्वारा प्रकट करने लगीं. तब तो ब्रह्मवेत्ताओंके समान इनके वचन सत्य होंगे ? — इस शंकाके निवारणकेलिए कहते हैं कि इनके वचन उन्मत्त (मस्त) की तरह असम्बद्ध (टूटे-फूटे) हैं. जैसे उन्मत्त गन्धर्वके आवेशवाला होता है वैसे ये स्त्रियाँ भगवान्के आवेशवाली थी. अतः ये स्त्रियाँ लौकिक स्वस्थ नहीं थी. उसमें भी जैसे जड होता है वैसे ये हो गई थी. कारणकि अचेतन आदिमें चेतनधर्मका आरोप करनेसे वह वाणी जड समान थी. केवल प्रपंचका विस्मरण जडधर्म है. अतः इस प्रपंचविस्मरणमात्रसे जगतमें निन्दा होती है. इस संशयका निवारण करनेकेलिए कहते हैं कि इन स्त्रियोंको केवल प्रपंचविस्मृति नहीं हुई थी किन्तु साथमें कमलनयन प्रभुका चिन्तन भी हो रहा था. इससे यह सिद्ध कर बताया कि उनका मनोरथ भी पूर्ण तरह सिद्ध हो गया था. इस चरित्रसे निरोध सिद्ध होगा इसलिए वह सर्व मैं कह रहा हूँ, जिसको मुझसे सुनो. कदाचित् यह शंका होवे कि वह वाणी प्राकृत थी. इस संशयको मिटानेकेलिए ही कहा है कि वह सर्वथा सुननी चाहिए ; क्योंकि वह अप्राकृत है ॥१४॥

उत्थानिका : आगेके श्लोकसे लेके दस श्लोकोंमें वे वाक्य कहती हैं.

कारिकार्थः १. टिटिहरि २. चक्रवाक ३. समुद्र ४. चन्द्रमा ५. मलयका पवन ६. मेघ ७. कोयल ८. केलि करनेका पर्वत स्थान ९. पर्वतोंकी नदियाँ और १०. हंस — इन दसका वर्णन स्त्रियोंने यह दिखलानेकेलिए किया है कि नव सगुण और एक निर्गुण भेदसे भगवान्‌के भीतरके स्नेहरूप साधन दस प्रकारके ही हैं. इन वाक्योंसे यह बताया है कि इस लीलामें भगवान्‌ पहलेकी तरह स्वरूपसे तिरोहित नहीं हुए हैं किन्तु मनसे तिरोहित हो गए हैं.

वाक्योंसे ही वाचिक तिरोधान भी बता दिया है. प्रत्यक्षमें तो स्वरूपसे संभोगका अति आनन्द प्राप्त हो रहा है तथापि प्रभुके संगमकी लालसाको प्रकट करनेका हेतु अपनी दृढ़ आसक्तिकी प्रसिद्धिका द्योतक है.

अन्यमें आसक्ति, अर्थात् भगवान्‌के अतिरिक्त गृहकार्य आदि तथा निद्रा आदिमें जो आसक्ति है उस आसक्तिकी निवृत्ति करनेकेलिए भगवद्वियोगके कारण जो विलाप आदि अपनेमें जो गुण थे उनकी और अपने प्रियकी सर्व पदार्थोंमें कल्पना कर, और बाहर भी उनका स्वाभाविक विलापादि धर्मपन देखकर, प्रलापवाली होकर वैसा गान करने लगी.

श्लोकार्थः स्त्रियाँ कहती हैं कि हे टिटिहरि! तू क्यों नहीं सोती है? केवल विलाप कर रही है. जिस परमेश्वरका ज्ञान कभी भी तिरोहित नहीं होता है वे तो जगतमें रात्रिके समय सो रहे हैं. तू विलाप कर उनकी निद्रामें भंग डाल रही है. हे सखी! हमारे समान तुम्हारा चित्त भी कमलनयन भगवान्‌के उदार हास्य और लीलापूर्वक ईक्षणसे घायल हो गया है क्या? ॥१५॥

विवरणः अपनी अभिलषित लीलाके अनन्तर जब भगवान्‌ शयनलीला करने लगे तब उन्होंने बाहरसे टिटिहरीका स्वाभाविक विलाप सुना, जिससे राजसराजसभाववाली रानियोंको शंका हुई कि इस विलापसे भगवान्‌की निद्राका भंग होगा. महारानियोंका भगवान्‌में अतिशय स्नेह था, जिससे वे चाहती थी कि भगवान्‌की निद्राका भंग न हो. यों तो यदि भगवान्‌ जगते तो महारानियोंको कामलीलाका

सुख प्राप्त होता. किन्तु उस अपने सुखका भी त्याग कर अपने प्रियका सुख ही चाहने लगी. यह है सच्चे स्नेहका स्वरूप ; जिससे अपनेको भले सुख न मिले किन्तु प्रेमी आनन्दमें रहे. इस आशयसे उन्होंने टिटिहरीको इस प्रकार विलाप करनेसे रोकी. एवं टिटिहरीको दुःखी देख समझ उसको आश्वासन देनेकेलिए सम्बोधन करती हुई कहने लगी कि हे टिटिहरी! वे महिषियाँ भगवान्‌के अतिरिक्त सकल जगत स्त्रीरूप है यों देखती हैं. इस कारणसे वे समझती थी कि जैसे हमारा पति भगवान् है वैसे सर्वके पति एक भगवान् ही हैं, क्योंकि उनके अलावा कोई दूसरा पुरुष ही नहीं है. अतः जो कोई भी जगतमें दुःख पाता है उसका कारण भगवान्‌का विरह ही है. इसके अलावा अन्य दुःख तो भगवान् ही दूर करते हैं ही. अतः यह भी स्त्री है और भगवान्‌के विरहसे व्याकुल है. भगवान्‌ने इसको भी संभोगकेलिए लाकर अपने कटाक्षरूप बाणोंसे घायल किया है इसलिए यह विलाप कर रही है. यों निश्चय कर उसको कहने लगी कि हे टिटिहरी! हम लोगोंने जाना कि तू विलाप कर रही है यह अनुचित है. तू विलाप न करे इसलिए हम आई हैं. तू क्यों विलाप करती है? यह बहुत दुःखकी बात है कि यह विलाप मिटाया नहीं जा सकता है. क्योंकि इस विलापका कारण दुःख है. वह तो वेदनाकी तरह उत्पन्न होता ही रहता है. अतः वेदनाकी तरह इसको भी हम मिटा नहीं सकती हैं — यह भाव है. जैसे हमको नींद नहीं आती है, हम जग रही हैं, वैसे तू भी नींद न आनेसे सोती नहीं है. नींद न आनेपर भी कितनी ही स्त्रियाँ शय्यासे नीचे पड़ी रहती हैं ; तू तो यों भी नहीं करती है.

कारिकार्थः जब अतिशय चिन्ता होती है तो देहमें जो धातु (कफ-पित्त-वायु) हैं इनमें वैषम्य (कमी-वेशी) होती है और विशेष कर भय आदिसे नींद नहीं आती है.

भगवान् दुराराध्य हैं, वे कैसे वशमें आएँगे — यह महती चिन्ता है, जिससे निद्रा नहीं आती है.

कारिकार्थः जब समस्त अंगोंमें पीडा हो, चित्तमें क्षोभ हो अर्थात् शांति न हो, तब मनुष्य किसी भी तरह एक स्थानपर स्थिति करनेमें असमर्थ होता है।

दुःख विरहसे होता है। ये दोनों (नींद और शयनका अभाव) अपने धर्म हैं। अतः यह मेरा दुःख भगवान्‌को कहना। यदि टिटिहरी यों कहे, इसलिए पहले ही कह देती हैं कि भगवान्‌ पोढे हैं। यदि कहो कि भगवान्‌ परब्रह्मको तो नींद नहीं होती है ; वे कैसे सो रहे हैं? इसपर कहती हैं कि यह शयन सोनेके समयमें आवश्यक है, इसलिए हम उसका निषेध नहीं कर सकती हैं। अतः 'रात्र्यां'पद दिया है। अर्थात् रात्रिको अवश्य सोना चाहिए। तथा 'जगति'पद देकर भी यह बताया है कि जगतमें सर्वत्र भगवान्‌ ही शयन करते हैं। भगवान्‌के अलावा दूसरा कोई निद्राके सुखका भोक्ता नहीं है। अथवा भगवान्‌ जो शयन करते हैं वह समस्त प्राणिओंको सुख देनेकेलिए जगतमें जगतकेलिए निद्राका विस्तार करते हैं।

लोगोंके हितार्थ स्वीकृत उस निद्रामें आपको भी मोह होगा? इसके उत्तरमें कहती हैं कि नहीं। क्योंकि आपका ज्ञान कभी भी तिरोहित नहीं होता है। निद्रामें भी आपका ज्ञान प्रबुद्ध ही रहता है। तो मेरा दुःख आप उनको क्यों नहीं बता देती हो? जिसके उत्तरमें कहती हैं कि वे ईश्वर हैं। अतः ईश्वर लीलासे भी जब सोए रहते हैं उस समय भी उनको हम कह नहीं सकती हैं। अतः तू हमारे साथ प्रीतमकी प्रेमकहानियाँ कहकर अपने दुःखको दूर कर दे। इसलिए कहा है कि जैसे हम आपसमें प्रीतमकी लीलाओंको कहकर दुःख मिटाती हैं वैसे तू भी कर। 'हे सखि' सम्बोधनसे यह सूचित किया है कि जैसा दुःख हमको है वैसा तुम्हें भी। इसलिए हम दोनों समान व्यसनवाली होनेसे सखियाँ हैं। 'कच्चित्'पदसे यह बताया है कि जो प्रश्न करना है वह कोमलता से किया है। 'अत्यन्त घायल चित्तवाली' इस पदसे दुःखके साथ महान्‌ हेतुकी कल्पना की है ; क्योंकि पीडा कामके कारण होती है। कामका आयुध पुष्प है। भगवान्‌के

नेत्र भी पुष्परूप कहे जाते हैं. जो पुष्प खिला हुआ नहीं है वह क्या कर सकेगा? इसके उत्तरमें कहा है कि जिनके कमल समान नेत्रोंमें हास्य भरा हुआ है. हास्य कहनेसे उनका विकास सिद्ध किया है. जब तक हृदय बीधा नहीं जाता तब तक पीड़ा नहीं होती है. इसपर कहा कि दृष्टिसे बीध डाला है. आपका ईक्षण तो तीखे बाणके समान है. यों होते हुए भी दयालु हैं. इसलिए दया करके मारेंगें नहीं? इसका उत्तर देती हैं कि आपके ईक्षणरूप धनुषके आरे ऊँचे हैं. अथवा जिनकी स्त्रियाँ बलवती तथा कटाक्षोंसे पीड़ा करनेवाली हैं ऐसे आप उदार हैं. इससे स्वयं पीडित होते हुए दूसरोंको भी पीड़ा देंगे. और विशेषमें कहती हैं कि आपका देखना लीलासे युक्त है. जो क्रीडामें आसक्त है वह किसीके भी सुखका विचार नहीं करता है. इससे जैसे अत्यन्त घायल हो वैसा ही घायल किया है.

कारिकार्थः ज्ञानशक्ति, क्रियाशक्ति, वैसे ही भक्तियोग, वैसे ही सत्पुरुषोंके हितेच्छु माया तथा वैभवके काल — ये पाँच हरिके सम्बन्धी होकर जिसके हृदयमें सदा बिराजते हैं वह भक्त भक्तोंमें निवृत्त नहीं कहा जाता है.

इस प्रकार उसका दुःख अनुवादरूपसे अंगीकार किया है ॥१५॥

उत्थानिकाः फिर दूसरी राजस-सात्त्विकियाँ जैसे टिटिहरीको पहले उन्होंने विलाप करनेसे रोका था वैसे ये भी चक्रवाकको रोकनेकेलिए प्रवृत्त हुई हैं, जिसका वर्णन आगेके श्लोकमें कहते हैं.

श्लोकार्थः हे चकवी! क्या तू अपने प्रियका रात्रिमें दर्शन न होनेसे नेत्र खोल रही है? और दुःख है कि तू इस प्रकार क्रन्दन कर रही है, जिसके सुननेसे दिलमें दया उत्पन्न हो रही है. अथवा तू भी हमारे समान दासी होनेसे भगवान्‌के चरणोंसे स्पृष्ट मालाको केशपाशमें रखना चाहती है क्या? ॥१६॥

विवरणः उन महिषियोंने मान लिया कि हमारे विशेष अवयवोंके

पास रमणकेलिए दो चकवे रखे हुए हैं, उनको देखनेकेलिए कोई चकवी आई है. पश्चात् उसको अपने समीप आई हुई जानकर, वह भी रो रही है यों विचार कर उसके दुःखको भी दूर करनेकेलिए उसके दुःखका वर्णन करती हैं. नींद न आती हो तो भी कोई नेत्र बन्द कर ही बैठता है. तू तो वह भी नहीं करती है, अर्थात् आँखोंको मूंदती भी नहीं! यह क्यों? रात्रिका समय तो नींदका ही है. नींद न आवे तो भी नेत्र तो मूंद लेने ही चाहिए. प्राणी जब स्वस्थ अर्थात् निश्चिन्त होता है तब नींद ले सकता है. अथवा आँखें मूंद आराम करता है. हम समझती हैं कि तू निश्चिन्त नहीं है, क्योंकि भर्ताको ढूँढ रही है. मेरा भर्ता कहाँ है? अतः नेत्र खोलकर बैठी है. इन कारणसे ही तू जोरसे शब्द कर रही है, अर्थात् रो रही है. वह तेरा रोदन भी ऐसा है जिसको सुनकर दया आ जाती है. अतः खेद है. उस समय वहाँ दूसरा चकवा भी आ गया, जिससे सिद्ध होने लगा कि इसका पति तो यहाँ ही है. फिर वह रोती क्यों है? जिसके उत्तरमें कहती हैं कि यह साधारण पतिविहीना स्त्री नहीं है किन्तु भगवद्भक्ता है अतः भगवानकी दासी है. जैसे हम दासियाँ ही सारे दिनकी सेवा कर फिर फलप्राप्तिकी इच्छा करती हैं वैसे ही यह भी सेवाके अवसानमें फलकी इच्छा कर रही है. वह फल है भगवान्की प्रसादरूप वस्तुकी प्राप्ति. यह प्रसादरूप वस्तु है आपके चरणमें समर्पित की हुई माला. यदि वह भगवान् कृपा कर देवे तो हम समझेंगी भगवान्ने हमारी सेवा स्वीकार की है. यों समझ वह माला अपने केशपाशमें पधराकर कृतार्थता सम्पादन करेंगी. इसको तो वह नहीं मिली है अतः उसकी प्राप्तिकेलिए खेद कर रही है. इसलिए कहती हैं कि क्या तू भी चरणस्पृष्ट माला प्राप्त कर केशपाशमें पधराना चाहती है? केशपाश आदि बनाने हम स्त्रियोंके धर्म हैं ॥१६॥

उत्थानिका : आगेके श्लोकसे राजस-तामस महिषियाँ समुद्रकी ध्वनि

सुनकर उसको भी पहलेकी तरह समझाती हैं.

श्लोकार्थः अरेरे समुद्र! तुम्हें भी नींद नहीं आती है, जिससे तू जग रहा है और सदा चिल्लाया करता है. अथवा क्या तुमने भी हमारे समान दुरत्यय दशाको प्राप्त किया है? जैसे हमारे चिह्न भगवान् ने हर लिए हैं वैसे तुम्हारे भी चिह्न मुकुन्दने हर लिए हैं क्या? ॥१७॥

विवरणः 'भो भो' दो बार कहनेका आशय है कि जो हम कहती हैं वह समुद्र सुने. तुम जो सदा जोरसे गर्जते रहते हो, जिससे जाना जाता है कि तुम भी रात्रिमें सोते नहीं हो. न सोनेका कारण है कि तू जलवाला है. जो जलवाला होता है वो ठंडसे पीडित होता है. इस कारणसे ही उसको कैसे भी नींद तो नहीं आती बल्कि जागरण ही प्राप्त होता है. जहाँ जल होता है वहाँ लक्ष्मीका रमण सुन्दर नहीं हो सकता है. इसलिए वहाँ (उसके भीतर) इन्द्र और इन्द्राणी भोग नहीं करते हैं, जिससे निद्राके कारणका अभाव होनेसे जागना ही प्राप्त होता है ; नींद आती ही नहीं. (लेख- दक्षिणनेत्रमें इन्द्र और वामनेत्रमें इन्द्राणी आकर नींदके समयमें भोग करते हैं इसलिए ही नींद आती है ; न होनेपर नहीं आती है).

नींद भले न आवे किन्तु आक्रोशकी क्या आवश्यकता है? इसपर कहते हैं कि पहले जैसे हमारे हृदयमें भगवान् शयन (लीलास्थिति) करते थे वैसे समुद्रमें भी शेषरूप पलंगपर सो रहे थे (लीला कर रहे थे). वहाँ (शेषशय्या) से अब यहाँ आकर बिराजे हैं. इसी प्रकार हमारे हृदयसे भी तिरोहित हो गए हैं. इस कारणसे सर्वस्व चले जानेपर आक्रोश करना उचित ही है. जैसे पटराणियोंके चिह्न (= देह-इन्द्रिय-प्राण-अन्तःकरण) मोक्षदाता भगवान् ने हर लिए हैं वैसे समुद्रके भी ले लिए हैं. जिससे संसार न रहा और भगवान् के तिरोधानसे मोक्ष भी न हुआ. दोनोंसे भ्रष्ट होकर जैसे हमने दुरत्यय दशाको पाया है वैसा तुमने भी पाया है.

इस प्रकार दुःखका वर्णनकर कहने लगी कि "पाँचोंके

साथ रहनेसे दुःख दूर हो जाता है” (सुभाषितरत्नमाला ३।८४) इस नियमानुसार हमने मिलकर रहनेसे उस दुःखको दूर किया है. तू भी यों कर. इस दुःखको मिटानेका दूसरा उपाय बताती हैं कि यह दुःख दुरत्यय होनेसे इसके मिटानेका कोई अन्य उपाय नहीं है. अतः इस दुःखपर ध्यान ही न देना चाहिए — यह ही एक उपाय है ॥१७॥

उत्थानिका : तामस-तामसी महिषियाँ तो कालको शाप देती थी, कि तूने हमारे सुखमें विघ्न डाला है आदि. मनमें कहती थी कि रात्रि पूरी हो तो हमारा दुःख निवृत्त हो जावे. यों निश्चय कर चन्द्रको देख रही थी कि कब चन्द्र अस्त होता है. तारोंकी गतिका ज्ञान होता नहीं. शेष चन्द्रमा धीरे-धीरे ऐसे चलता है मानो चलता ही नहीं है ऐसी शंका उत्पन्न हो जाती है. इस प्रकार मनमें निश्चय कर अतिकामके कारण अन्धसम हो गई, सबको अन्धकारसे व्याप्त देखने लगी, जिसका वर्णन आगेके श्लोकमें करती है.

श्लोकार्थ : हे चन्द्र ! क्या तू प्रबल क्षयरोगसे ग्रस्त होनेसे क्षीण हो गया है ? जिससे अपनी किरणोंसे अन्धकारको नहीं मिटा सकता है ? अथवा हम तो यों समझती हैं कि भगवान्की रहस्यमय वाणीको भूल जानेसे तुम्हारी वाणी भी हमारे समान बन्द हो गई है ॥१८॥

विवरण : दक्षके शापसे तुमको बलवान् क्षयरोग हुआ है. उस रोगसे ग्रसित होनेसे तू चल नहीं सकता है यह तो उचित ही है. किन्तु यह तो अत्यन्त आश्चर्य है कि अपनी किरणोंसे अन्धकार नाश नहीं करती है. इस विषयमें हम लोगोंका अनुभव ही प्रमाण है. इस तरह चन्द्रमाके दोषका वर्णन कर कहने लगी कि बहुत करके इसका यह दोष स्वाभाविक नहीं है. यों निश्चय करके चन्द्र शीघ्र नहीं चलता है और अन्धकारको नाश नहीं करता है इन दोनोंके कारणोंकी कल्पना करती हैं. मुकुन्द भगवान्ने मोक्षार्थ कितने उपदेशवचन कहे उनको दुर्लभ समझ भुला दिया.

अनन्तर उस भूल जानेकी तुमको बहुत चिन्ता हुई, जिससे तेरी वाणी बन्द हो गई है. मुखसे वाक्य भी नहीं निकलता है. गो = वाणी / किरण / इन्द्रिय. चन्द्रमाका वाक्य किरणरूप है और इन्द्रियरूप होनेसे चरणरूप है. इससे तुम वाणीके रुक जानेसे बोल नहीं सकते हो, चरणरूप होनेसे वह भी रुके हुए हैं, जिससे जल्दी चल नहीं सकते हो एवं अन्धकार मिटा नहीं सकते हो. 'भो' सम्बोधन प्रश्नरूपमें है ; हम जो कहती हैं वह यों है वा नहीं? तुम कैसे जानती हो? इसपर कहती हैं कि इस प्रकार हमको तू भास रहा है ॥१८॥

उत्थानिका : तामस-राजसी महिषियाँ कामसे पीडित होनेसे आगेके श्लोकसे मलयके वायुको कोसती हैं.

श्लोकार्थः हे मलयाचलके वायु! हमने तुम्हारा क्या बुरा किया है, जिससे तू भगवान्‌के कटाक्षसे भिन्न हुए हमारे हृदयमें कामकी प्रेरणा करता है? ॥१९॥

विवरणः हे मलयके पवन! हमने तुम्हारा कौनसा अप्रिय किया है? अर्थात् क्या बिगाड़ा है? मलयानिलका अप्रिय है उसको उष्णता देना. वह तो हमने किया नहीं, बल्कि हम जब भगवान्‌के साथ थी तब अपने हृदयके चन्दनादि शीतल पदार्थोंसे तुमको विशेष शीतल बनाया. इस प्रकार उपकार करनेवालियोंपर तू अपकार कैसे करता है? यदि कहो कि हमने कौनसा अपकार किया? इसपर कहती हैं कि गोविन्दके कटाक्षोंका स्मरण होनेसे घायल हृदयमें कामको प्रेरते हो. जैसे कोई वृक्षके कोटरमें अग्नि डाले तो वह वृक्ष आर्द्र हो तो भी जल जाता है, वैसी हालत तुम हमारी कर रहे हो. 'गोविन्द' नाम लेनेसे गोकुलके भगवान्‌की लीलाका स्मरण हो आया, जिससे जाना कि भगवान् हमारे मनसे तिरोहित होकर गोकुल पधार गए हैं. इस भावनाके जागृत होनेसे महान् दुःख हुआ यह सूचित किया. यदि इस समय हम पूर्ववत् शीतल न होकर तप्त हुई आई हैं, जिससे तुमको रोष है, तो भी जो मलयवायु सर्प आदिसे ग्रसित होकर आ

रही है उसका अपकार कौन कर सकता है? यह सूचित किया है ॥१९॥

उत्थानिका : तामस-सात्त्विकी महाराणियोंने तो मेघको भगवान्‌के समान वर्णवाला देखा. और वह चन्द्रमाको ढाँक रहा है, जिससे क्षणभर मानो शीतलताके आनन्दको प्राप्त हुई. अतः उसकी स्तुति करने लगी. पश्चात्‌ उसमें अपने धर्मोंका आरोपण कर उसमें भी दुःखी होनेकी कल्पना कर उसके दुःखको साम्यभावसे मिटाती है, जिसका वर्णन आगेके श्लोकमें करती हैं.

श्लोकार्थः हे श्रीमान्‌ मेघ! तू अवश्य भगवान्‌ यादवेन्द्रको प्यारा है. प्रेमके बन्धनसे बद्ध तुम हमारी तरह श्रीवत्सके चिह्नवाले प्रीतमका ध्यान करते रहते हो ; क्योंकि तुम्हारे हृदयमें उनकेलिए अतिशय उत्कण्ठा व्याप रही है, जिससे तुम बार-बार उनका स्मरण कर हमारे समान आँसूओंकी धारा बहा रहे हो. इससे तुम्हारा हृदय भी लौकिक कर्म पूर्ण न करनेसे निन्दाका पात्र बन गया है. उनसे मित्रता करनी भूल है ; क्योंकि दुःख देनेवाली है ॥२०॥

मेघको श्रीमान्‌ विशेषण इसलिए दिया गया है कि मेघ विद्युत आदिसे शोभावाला है. ऐसे उस मेघका ये आदर करती हैं. तू भगवान्‌का प्रीतम है, क्योंकि तू वर्णमें भगवान्‌के श्यामवर्ण सम वर्णवाला है. वस्त्र भी उनके सदृश पीले हैं. तथा प्राणियोंको जीवन भी देते हो और उनके तापको भी मिटानेवाले हो. इन कारणोंके कारण तू भगवान्‌को प्रिय है. “तब तो मैं सुखी हूँ, जिससे तुम लोगोंको भी सुखी करूँगा” यदि मेघ यह कह दे तो इसपर कहती हैं कि तू भी सुखी नहीं है. क्योंकि तू भी हमारी तरह श्रीवत्सके चिह्नवालेका मात्र ध्यान कर रहा है. तुझे भी उनके दर्शन नहीं होते हैं, कारणकि इस वक्त भगवान्‌ सो रहे हैं. मित्र ही मित्रके भावोंको जानता है. भगवान्‌के दर्शन होनेपर वा मिलनेपर ही आनन्द होता है. वह भी सुखसे सो रहे हैं. इससे मित्र भगवान्‌की सुखावस्था देखकर मित्र मेघ

सुखी होता है, कभी भी दुःख नहीं करता है. इस प्रकारकी शंका होनेपर कहती हैं कि भगवान् श्रीवत्सके चिह्नवाले हैं. ब्राह्मण उसका अतिक्रमण करते हैं इसकी चिन्तासे दुःख होता है यों अर्थ है. जैसे लक्ष्मी श्रीवत्समें रहती है किन्तु अब वह लक्ष्मी भगवान्के पास है, जिससे भगवान् लक्ष्मीके साथ होनेसे हमको ध्यानमें भी नहीं लाते हैं — इससे हमको दुःख है. वैसे ब्राह्मण लक्ष्मीके अतिक्रमसे भगवान्का अपमान करते हैं, जिसकी चिन्तासे मेघको दुःख होता है. एक ही श्रीवत्स दोनोंके दुःखमें कारण है इसलिए कहा है कि हमारी तरह. यदि कहे कि दुःख भूल जाओ तो इसपर कहा है कि 'प्रेमबद्धः'. जिसको अन्तःकरणमें प्रेमरज्जुसे बांध रखा है उसको भुला नहीं सकते. "मैं तो सुखी हूँ, मुझमें आपने कौनसे दुःखितके धर्म देखे हैं?" इस प्रकारकी आकांक्षा होनेपर कहती हैं कि पाँच प्रकारके क्लेश तुझमें हम देख रही हैं: १. भगवान्के दर्शनकी उत्कण्ठा, यह पहला मानस क्लेश है. २. तेरा हृदय बहुत जोरसे नाद करनेके कारण लोकमें निन्दाका पात्र हुआ है यह दूसरा क्लेश है. अतः प्राप्त हुई गर्जनाको भी रोक दे. ३. इससे तू हमारे समान धूसर, गतिरहित और निस्तेज हो गया है. महिषियाँ आकाशमें स्थित मेघको देखकर ये वचन कह रही हैं. ४. इन सब दुःखोंके नियामक दुःखको कहती हैं कि तू रुक-रुक कर आँसुओंकी वर्षा करता है. ५. बहुत दुःख होता है, तू बार-बार प्रियका स्मरण करता है, कारणकि बार-बार स्मरण करनेसे दुःख होनेसे तुम इस प्रकार रुक-रुक कर आँसू बहाते हो.

यदि मेघ कहे कि हमने कौनसा अपराध किया है जो हमको इतना दुःख देते हैं? जिसका उत्तर देती हैं कि उनका प्रसंगमात्र ही जब दुःखका हेतु है तो विशेष संग तो दुःखदायी होगा ही. यदि यों न होता तो हम महिषियोंने कौनसा अपराध किया है? जगतमें कोई भी ऐसा नहीं दिखता है जिसने भगवान्से प्रेम करके क्षणमात्र भी सुख पाया हो. यह दोष तो भगवान्से सम्बन्ध जोड़नेके बाद जाननेमें आता है. जिसने इसका अनुभव

नहीं किया है उसकेलिए यह दोष बाधक नहीं. अतः जो अनुभवी नहीं हैं वे भगवान्से प्रेम करना चाहते हैं ॥२०॥

उत्थानिका : आगेके श्लोकसे सात्त्विक-सात्त्विकी महिषियाँ निरूपण करती हैं.

श्लोकार्थः हे वल्गित कण्ठवाली कोयल ! तुम्हारा स्वर हमारे प्यारेके समान है, जिससे तू मरनेवालोंको जीवनदान देनेवाली वाणीसे प्यारेके पद बोल रही है. अतः हम तुम्हारा क्या प्रिय करें वह बता दे ॥२१॥

विवरण : महिषियोंने कोयलका शब्द सुनकर यों जान लिया कि भगवान् हमको बुला रहे हैं, जिससे एक क्षण परमानन्दका अनुभव किया. अनन्तर जान लिया कि ऐसा यह सुख हमको कोयलके वाक्यसे हुआ है, इसलिए उसकी स्तुति करती हैं.

हे कोयल ! तेरा शब्द प्यारेके शब्द जैसा है, क्योंकि इस शब्दमें भगवान्का सम्बन्ध है. इसलिए तेरे साथ बातचीत करनेमें किसी प्रकारका दूषण नहीं है.

आपने यह कैसे जाना कि वह शब्द भगवान्का नहीं है ; कोयलका है ? जिसके उत्तरमें कहती हैं कि कोयलका इसलिए जाना कि उन पदोंमें कोई अर्थ नहीं था. इसलिए वह वाक्य नहीं किन्तु केवल भगवान्के कहे हुए पदोंका स्मरण कराती है. इसलिए सदृशताके कारण इनमें पदत्व है. यदि कहो कि जब यों है तो ऐसी वाणीका उपयोग कहाँ होगा ? इसपर कहती हैं कि इसका उपयोग हमारे जीवनमें हुआ है. यदि एक क्षण भी यह पद न सुनती तो मर ही जाती. कोयलकी यह वाणी मृतकोंको जिलानेवाली है. इस ऐसी वाणीके कारण ही तू पहचाननेमें आई है. अब ऐसी आपका हम क्या और कैसे स्वागत करें ? यदि यह स्वागत उपकार वा बदला समझा जावे तो कोयलकी वाणी प्रत्युपकाररूप मानी जाएगी. इसलिए वह तृतीया विभक्तिमें कही गई है. वहाँ एक कहती है कि मुझे एकान्तमें बताओ तो भात मिला हुआ दूध दूँगी. कहनेका यही भाव है किन्तु

तू ऐसा शब्द फिर-फिर कहती रहना — इस अभिप्रायसे 'वल्गितकण्ठ' विशेषण दिया है. तुम्हारा कण्ठ सुन्दर है. शब्द उच्चारण करनेकी कोशिश करती हो किन्तु बोलती नहीं इसलिए कथनका बोध करानेकेलिए यह सम्बोधन दिया है. तू तो बोलनेमें मुख्य है अतः 'कोकिल' यह दूसरा सम्बोधन दिया है ॥२१॥

उत्थानिका : सात्त्विक-राजसी अगला श्लोक कहने लगी.

श्लोकार्थः : हे उदारबुद्धि पर्वत ! तू न तो हिलता है और न कुछ बोलता है, जिससे प्रतीत होता है कि तुम किसी महान् विषयका चिन्तन कर रहे हो. हमारी तरह तुम भी भगवान्‌के चरण अपने स्तनोंपर रखना चाहते हो क्या ? ॥२२॥

विवरण : यह पर्वत भी भगवान्‌के चरणारविन्दको धारण करता है, जिससे भगवद्भक्त है यों निर्णय किया जाता है. ऐसा भगवद्भक्त होकर भी भगवन्नामका उच्चारण नहीं करता है, जिसका कारण पूछती हैं और भ्रान्तपनको मिटाती ही हैं. हे उदारबुद्धिवाले पर्वत — इस विशेषणसे यह सूचित करती हैं कि उदारबुद्धि होनेसे उसकी बुद्धि इस तरह विचार करती है कि नामोच्चारणसे क्या लाभ ? केवल आश्रय लेनेसे ही जीव कृतार्थ हो जावेगा. इसलिए ऐसा उपाय करना चाहिए जिससे सकल विश्व कृतार्थ हो जावे. अतः सब पुरुषार्थी बने ऐसी बुद्धि उदारबुद्धि कही जाती है. अतएव तू महान् विषयका चिन्तन कर रहा है इस कारणसे तेरा मन और काया दोनों स्थिर हैं. जिससे तू न तो हिलता है और न बोलता है. इसकी इस प्रकारकी सुबुद्धिमें जो उपपत्ति है वह कहती हैं 'क्षितिधर'. जो तू भूमिपर स्थित होकर उसको धारण कर रहा है इसलिए तू असीम सुबुद्धिवाला है.

ऐसा कौनसा महान् विषय होगा उसका विचार कर स्वयं ही उस विषयको कहती हैं, कि वसुदेवनन्दनका ही ऐसा चरण है जिसका चिन्तन यदि एक भी करे तो वह एक समग्र विश्वको मुक्त करानेमें समर्थ हो सकता है. अतः भगवच्चरणका चिन्तन

करना ही तुमको अभिलषित है। यदि कहो कि इसको आप कैसे जान सकी हो? साधारण मनुष्य तो इस अर्थको नहीं जान सकता है! इसके उत्तरमें कहती हैं कि हमारी भी यही कामना है कि अपने स्तनोंपर भगवान्‌के चरणोंकी स्थापना करें। यह हमारा मनोरथ तो भगवान्‌के शयनसमय पादसंवाहन आदिसे सिद्ध होगा। तेरा तो तब होगा जब तेरे ऊपर भगवान् भ्रमण करेंगे। पर्वतके प्रत्यन्त भाग ही स्तन हैं। विशेषसे धारण बन्ध आदिमें होता है। भगवान्‌के चरणका स्थापन होनेसे उसके प्रस्तर आदिमें सात्त्विकभावके उद्रेकसे कोमलता आ जानेसे चरणचिह्न लग जाते हैं, जैसे गयामें हैं — इतनी विशेषता है ॥२२॥

उत्थानिका : सात्त्विक-तामसी अपने विचार प्रकट कर रही हैं।

श्लोकार्थः हे समुद्रपत्नियों नदियों! जैसे हम भगवान्‌के कृपाकटाक्षको न पाकर हृदय चुराये जानेसे अतिदुर्बल हो गई हैं वैसे तुम भी अभी मेधद्वारा समुद्रका जल न पाकर दुर्बल शुष्क हृद और कमलोंकी शोभासे रहित हो गई हो क्या? ॥२३॥

विवरणः क्रीडा पर्वतोंसे उत्पन्न नदियाँ अब अन्तःपुरमें स्थित हैं। वे पहले वर्षाके दिनोंमें अगाध जलवाली थीं। अब ग्रीष्मऋतुमें धीरे-धीरे क्षीण होनेपर शुष्क हृदा हो गई हैं। यह निरूपण कर अपनी अतिशय कृशता बताई है। 'बत'शब्द खेद प्रकट करनेकेलिए दिया है। यदि यों होता रहा तो कुछ समयके अनन्तर शरीर भी नष्ट हो जाएगा। कौनसी उपपत्तिसे नदियोंका ग्रहण किया जाता है? उनमें तो कोई भी भगवदीयधर्म नहीं है! जिसकी सिद्धिकेलिए कहती हैं कि ये भी जलके भण्डार महान् समुद्रकी पत्नियाँ हैं। अतः जैसे ये बहुत ही क्षीण हो गई हैं वैसे हम कोटि ब्रह्माण्डके अधिपति आनन्दस्वरूपकी पत्नियाँ भी परम खेदको प्राप्त हुई हैं। यह निरूपण करनेकेलिए उनकी कथा कही है। शरीरसे क्लेश होनेपर भी यदि चिन्ता न होवे तो भी अन्तमें जाकर मुखकी विकलता न होवे। वह भी नहीं है यों जतानेकेलिए कहती हैं कि अब कमलोंकी शोभा भी नहीं रही है। इस

प्रकार अन्तःकरणमें क्लेश और शरीरमें क्लेश कहाँसे उत्पन्न होता है? इस आकांक्षाके होनेपर स्वयं ही हेतुकी कल्पना करती हैं। इष्टभर्ता यदुपतिके प्रणयावलोकनको न पाकर यह दशा हुई है। इष्टकी अप्राप्तिसे ये मनमें क्लेश हुआ है। और आनन्दको बढ़ानेवाली दृष्टिके अभावसे कृशत्व हुआ है। यद्यपि नदियोंका पति समुद्र है किन्तु वह इष्ट नहीं है। भगवान् तो सबके पति होनेसे इष्टभर्ता हैं। यहाँ 'भर्ता'पदका आशय यह है कि वह पूर्णरीतिसे पालन करनेवाले हैं। दृष्टान्तमें व्यावृत्तिकी प्रसिद्धि नहीं है। जिस तरह हम प्रियभर्ताका अब ही प्रणयका अवलोकन नहीं है इसलिए क्षणमात्र ही कृश हुई हैं। सजातीयका भर्ता सजातीय होता है। यदि महान् होवे तो वहाँ (असजातीयमें) भी स्नेह करे अर्थात् उसका भी पालन करे यह जतानेकेलिए कहती हैं कि 'यदुपतेः'। देखना तो बाहरका आनन्द है और स्नेह भीतरका आनन्द है ; दोनोंको भी न पाकर भीतर तथा बाहर अत्यन्त कृश हुई हैं। जब यों उनसे कृश हुई हो तो अन्यसे क्यों न पुष्ट होती हो? जैसे मिष्टान्न न मिले तो जिस किसीसे भी लोग अपनेको पुष्ट कर ही लेते हैं। इसका उत्तर देती हैं कि जिस हृदयसे दूसरेको ग्रहण कर पुष्ट होवे उस हृदयको ही पहले उन्होंने (भगवान्ने) हर लिया है ; अब दूसरेको किस साधनसे ग्रहण करें? अतः दूसरेसे पुष्ट हो नहीं सकती हैं यों तात्पर्य है ॥२३॥

उत्थानिका : इस प्रकार बाहर विचार करती हुई कितनी ही गुणातीत दूर चली गई। पश्चात् अन्तःपुरमें ही नदी आदिके किनारेपर हंसको देख कहने लगी।

श्लोकार्थः अचानक आए हुए हंसको देखकर उसमें दूतत्वकी कल्पना कर कहने लगी कि हे हंस! तुम भले आए। आओ बैठो, दूधका पान करो। भगवान्की बातें करो। यों न कहना कि मैं नहीं जानता हूँ, क्योंकि हम जानती हैं कि तुम भगवान्के दूत हो। दूत सब कुछ जानता ही है। भगवान् अच्छी तरह तो हैं? क्षणिक स्नेह रखनेवाले चंचल मनवाले भगवान् स्वयं

जो कुछ हमें कह गए थे उसे कभी याद करते हैं? हे मधुर-सा बोलनेवाले! यदि वे हमें याद नहीं करते हों तो हम उनको क्यों भजें? यदि स्मरण करते हैं तो उनको ले आइये. किन्तु अकेलेको लाइये. यदि कहो कि लक्ष्मी इनकी प्रिय सेविका है, उसको छोड़कर आएं तो अन्य स्त्रियोंसे वे कनिष्ठ नहीं है क्या? सर्व स्त्रियाँ सेवाकी ही परायण होती हैं ॥२४॥

विवरण: ये तो शुद्धभाववाली हैं अतः कभी भी भगवान्‌में दोषारोपण नहीं करती हैं. और यही भावना करती रहती हैं कि भगवान्‌ सदैव भक्तोंका हित ही करते हैं. कभी भी अहित नहीं करते हैं. 'मात्र'पदका आशय यह है कि भक्तोंके हितके सिवाय दूसरा कोई कार्य भगवान्‌ नहीं करते हैं और अपना हित भगवान्‌से सम्बन्ध होनेपर ही होता है. वह सम्बन्ध मानिनियोंके मानके अपनोदके सिवाय स्वतः नहीं होता है. इस कारणसे भगवान्‌ने मानापनोदार्थ इस(हंस)को भेजा है. यह हंस सद् और असत् के विवेकको जानता है. अतः हम गुणातीतोंको भगवान्‌के पास ले चलेगा यों मनमें निश्चय कर उसको सम्बोधन करती हैं, कि हे हंस! अपने कामकेलिए तुम आये हो? यों कहकर कुशल पूछती हैं. फिर कहती हैं कि बैठिए, जिसका आशय है कि हम तुम्हारे कहनेमें सरल रीतिसे शीघ्र न फसेंगी. इसलिए बैठकर विचारविमर्श कीजिए. यदि कहो कि हम पक्षी हैं, नित्यके भूखे ही हैं ; उसकी (भूखकी) निवृत्तिका पहले उपाय कीजिए. इसपर कहती हैं कि भूखके मारे यदि तुम बैठना नहीं चाहते हो तो हम उसका प्रबन्ध करती हैं. आरामसे बैठकर पहले पयपान कीजिए. दूधके पान कहनेका यह भाव है कि यहाँ तो आए हुए आप हमको दुग्धकी तरह ले चलोगे ; दूसरे स्थानपर तो जलकी तरह जो अव्यक्त मधुरा है उनको ले जाओगे. यदि कहो कि यहाँ ठहरकर क्या करूंगा? इसपर कहती हैं कि हे अंग, शौरीकी कथाएँ कहिए. पिताका नाम देकर शौर्यका प्रतिपादन कर कथाका सत्त्व कह रही हैं, अर्थात् उनकी कथाएँ ऐसी हैं जिनके सुननेकी आकांक्षा प्रत्येकको रहती है. मैं नहीं

जानता हूँ यों नहीं कहना, क्योंकि हम जानती हैं कि तुम उनके दूत हो. दूत स्वामीके सर्व कार्योंको जानता ही है. 'नु' यह पद वितर्कमें दिया है. पहले समयमें भी हंस दूतकार्य करते थे. अतः तुम भी हंस हो, जिससे निश्चय है कि तुम वहाँ होकर यहाँ आए हो. उसके सिवाय यहाँ आनेका कोई प्रयोजन नहीं है. आपका दूतत्व हमने निश्चय कर लिया है. इसलिए उनकी कथा कहिए. यदि कहो कौनसी कथा कहूँ? पूछे बिना नहीं कही जाती है. इसपर कहती हैं कि अजित भगवान् कुशल तो हैं? यदि वे अजित हैं तो वे कुशल ही हैं, फिर उनके कुशलका प्रश्न क्यों? इसपर कहती हैं कि सबको मारकर व्यग्र तो नहीं हुए हैं? इसलिए कुशलप्रश्न है. अथवा कल्याणरूप अर्थात् शुद्धरूपमें तो हैं? "शयनाद् उत्थिता नारी शुचिः स्याद् अशुचिः पुमान्" (नारदीयपुराण १।१४।१६) शयनसे उठी हुई नारी पवित्र है किन्तु पुरुष अपवित्र है — इस वाक्यसे यह बताया है कि भगवान्का किसीसे सम्बन्ध तो नहीं हुआ है? यदि सम्बन्ध हुआ होगा तो अशुचि होंगे. यदि यों सम्बन्ध हुआ होवे तो अशुचि हो तो हमारा वहाँ जाना ही व्यर्थ होगा. अजित होनेसे उसका पराभव भी नहीं हो सकता है. इसलिए संदेह होनेसे ही प्रश्न है. 'कुशलेन वर्तते' इस अंगीकारसे उत्तरकी सिद्धि हो जानेपर दूसरा प्रश्न करती हैं. पहले जो कहा था कि "तुम्हारे समान प्रणयिनी घरोंमें नहीं देखता हूँ" इस बातको याद करते हैं कि भूल गए हैं? वे सर्वज्ञ हैं अतः कैसे भूल जाएंगे? जिसका उत्तर दिया है कि वे क्षणिक स्नेहवाले हैं. कोई भी किसीको हमेशा स्मरण नहीं करता है. सौहार्द है तो स्मरण रहता है. भगवान्का क्षणिक सौहार्द है. यदि कहो कि स्मरण करते हैं, आपको चलना चाहिए, जिसके उत्तरमें कहती हैं कि क्षणिक मैत्री करनेवालेको हम क्यों भजें? अन्य कार्य निपट हो गए (अन्य नायिकाएँ समीप हैं ही, जिससे हमारे सम्बन्धी भोग निवृत्त हो गए). सौहार्दमें भी सन्देह है कारण कि अभावसे हम उनको क्यों भजे? वहाँ भी आप प्रसिद्ध हैं. वैसे भी

तुमको क्रोध अब त्यागना चाहिए, क्रोध त्यागकर चलना चाहिए. यदि यों कहते हो तो हम कहती हैं कि तू मीठे बोल बोलनेवाला है. तुझमें केवल वाणीकी मधुरता है. क्षौद्रालाप्य! जिसका अर्थ है मीठे आलापकी तरफ जाता है. अर्थात् मीठी बोली बोलनेवाला. इस सम्बोधन देनेमें भी मिठास प्रकट होता है. (कोई इसका अर्थ करते हैं: हे क्षुद्रके सम्बन्धी! हे क्षौद्र! यह निन्दापरक अर्थ है.) जो भगवान् कामनाओंको देनेवाले हैं उनका गान करो. कामद भगवान्का आप मधुर आलापसे गान करनेवाले हैं अतः मधुर ध्वनिसे करो. किन्तु उस गानमें लक्ष्मीका आलाप नहीं करना चाहिए, जिसके लिए 'श्रियम् ऋते' पद दिया है. यदि कहो कि वह (लक्ष्मीजी) परमभक्ता हैं और भगवान्के ही परायण हैं ; ऐसीका भगवान्के साथ कैसे गान न किया जावे? इसका उत्तर देते हुए कहती हैं कि क्या वह (लक्ष्मी) ही एक निष्ठ है? अपितु सब स्त्रियाँ सेवामें एकनिष्ठ हैं. अथवा स्त्रियोंके मध्यमें (स्त्रियोंमेंसे) इसलिए षष्ठीविभक्ति दी है. कोई कहते हैं : जातिकी अपेक्षासे एकवचन दिया है. इस भाववाली स्त्रियाँ निरुद्ध वर्णित की गई हैं ॥२४॥

उत्थानिका: इस प्रकार स्त्रियोंकी क्रीडा करते हुए जो संसार प्राप्त हुआ था उसका निवारण किया. पश्चात् एक अविकल शुद्ध भगवद्भाव ही उनमें प्रकट हो गया. इसलिए फलका वर्णन किया जाता है.

श्लोकार्थः योगेश्वरोंके भी ईश्वर श्रीकृष्णमें इस प्रकारके भाव करनेसे माधवकी महिषियोंने परम गति पाई ॥२५॥

विवरणः यद्यपि इस प्रकारका शुद्धभाव सर्व प्रकार लोकातीत है. केवल भगवान्ने ही इसमें भ्रान्तता उत्पन्न कराई. इस भावका मोक्षसाधकपन तो प्रमेयबलसे ही है यों जतानेकेलिए 'कृष्णे योगेश्वरेश्वरे' पद दिया है. अर्थात् इसका शुद्धभाव योगेश्वरोंके ईश्वर कृष्णमें ही हैं. यद्यपि योगआदि भी फल देते हैं किन्तु भगवदनुग्रह होनेपर दे सकते हैं. वह अनुग्रहकर्ता भगवान् कृष्ण ही हैं. यदि

वह कृष्ण इनके पति हैं तो इनके परमानन्दप्राप्तिमें कौनसा सन्देह है? क्योंकि योगेश्वर जो महादेव आदि हैं उनके भी आप नियामक हैं. साधनोंमें योग महान् साधन है इसलिए वह ही कहा है. भक्तियोग आदि भी 'योग'पदसे कहे जानेके कारण योग ही हैं. 'माधव्य' माधवकी स्त्रियाँ. 'परमगति'पदका अर्थ है भगवान्की प्राप्ति. यद्यपि वे भगवत्सम्बद्ध न थी तो भी उसी क्षणमें ही भगवान्को प्राप्त हो गई. इनका फलसम्बन्ध नियमविधिके^१ समान कहना चाहिए, नहीं तो शरीर आत्मा आदि विकल्पोका माधवी^२ आदि पदोंसे विरोध प्राप्त होगा ॥२५॥

१. (लेखकार— "नियमः पाक्षिके सति" इस न्यायानुसार भगवत्सम्बन्ध दीखनेसे पक्षमें फलसम्बन्ध प्राप्त ही है. 'लेभिरे' इस लिट्के प्रयोगसे सूचित किया है कि जिनको दर्शनमात्र हुआ है, सम्बन्ध नहीं हुआ है, उनको भी फलप्राप्ति (भगवत्प्राप्ति) हुई है, कारणकि भगवान्से सम्बन्ध न होनेकी दशामें भी इस प्रकारके केवल शुद्धभावसे भीतर (हृदय) में भगवान्का सम्बन्ध तो था ही. इसलिए इनकी भी परमगतिरूप फलप्राप्तिमें कोई सन्देह नहीं है.

२. 'माधवी'पदसे यह प्रकट होता है कि ये माधवकी स्त्रियाँ थी. तो स्त्रीत्व देहका ही होता है, जिससे सिद्ध होता है कि देहको ही भगवान्की प्राप्ति हुई ; न कि इन्द्रिय-प्राण-अन्तःकरण-जीव आदिको भगवत्प्राप्ति हुई है — इस प्रकार अपूर्वविधिवत् व्याख्या करनेसे देहातिरिक्त संघातका 'माधवी'पदसे विरोध होता है. नियमविधिपक्षमें तो अपूर्वपनसे भगवान्की प्राप्ति पहले ही कही है. वहाँ विरोधपरिहार "आत्मानं भूषयाञ्चक्रुः" (भाग.पुरा. १०।५।९) इस श्लोकमें 'आत्मानं'पदसे सर्वसंघात भगवद्भोग्य होनेसे 'आत्मा'पदसे कहा गया है. वह ही यहाँ भी समझना चाहिए. और वैसे सर्वसंघात ही भगवद्भोग्य है अतः सर्वसंघातका स्त्रीपन है, न कि केवल देहका. अपूर्वविधिपक्षमें विरोधपरिहार भी अपूर्व ही करना चाहिए, वह नहीं किया है जिससे विरोध उपस्थित है. नियमपक्षमें तो पहले कहा हुआ फलसम्बन्ध ही यहाँ स्थिर किया

जाता है. इसलिए विरोधपरिहार भी पहले जो कहा है वह ही समझना चाहिए यों भाव है. अपूर्वपक्षमें 'ईदृशेन भावेन' इस भावका फलसम्बन्धमें कारणपन है और वैसे भावका साधनरूपपन है, न कि फलरूपत्व है. नियमपक्षमें तो वैसे नियममें भावका केवल हेतुपन है, इससे फलरूपत्व निश्चित सिद्ध होता है. कहनेका यही निगूढ़ आशय है.).

उत्थानिका : संसाराविष्ट चित्तवाले बहिर्मुखोंका, संसारके प्रकार तरीकेसे ही भगवान्‌के शरणागतोंका इस प्रकार कैसे सर्वसंघातसहित भगवान्‌में प्रवेश हुआ ? इस शंकाका निवारण करते हैं.

श्लोकार्थः अनेक प्रकारसे गुणगान करनेवाली तथा गुणोंको केवल श्रवण करनेवाली स्त्रियोंका भी जो भगवान् बलपूर्वक मनको हर लेते हैं, वे दर्शन करनेवालियोंका मन हरण कर लेवें तो इसमें कौनसा आश्चर्य है ? ॥२६॥

विवरणः भगवान् श्रीकृष्णका प्राकट्य स्त्रियोंको आनन्द देनेकेलिए ही हुआ है यों पहले कहा है. अतः उनकेलिए ही अवतार धारण करनेसे उनका कार्य करना आवश्यक है. इसलिए केवल सम्बन्धकी ही अपेक्षा है. उसमें केवल श्रवण करना यह अतिसरल सम्बन्ध है इसलिए वह ही कहा है. 'मात्र'पद देनेका भावार्थ यह है कि अन्य विचारादि साधनोंकी अनावश्यकता बताई है. यहाँ प्रमेयबल ही मुख्य है. इससे स्वयं ही बलपूर्वक मनको खींचकर अपनेमें स्थापित करते हैं. उसकी अपेक्षा कीर्तन करनेवालोंकी विशेषता दिखाते हैं. जिन्होंने भगवान्‌का बहुत कीर्तन किया है. 'उरुगाय'पदसे यह प्रकट किया है कि बहुतोंने भगवान्‌के गुणोंका गान किया है तो भी भगवान् अप्रतिहत ही रहे हैं. तथा वह कीर्तन गानरूप होनेसे उसको 'अविगीत' कहा है. उनका भी मन बलपूर्वक अपनी ओर आकर्षित कर लेते हैं. यद्यपि यहाँ भी कैमुतिकन्याय कहना चाहिए किन्तु आगे ही कहा हुआ है उसका यहाँ भी अनुसन्धान कर लेना चाहिए. जो भगवान्‌के पास ही उपस्थित हैं और भगवान्‌के दर्शन कर रही हैं उनका

मन खींचते हैं यों कैसे कहा जाय? कारणकि उनका मन भगवान्‌में स्थित है यों सिद्ध ही है। क्योंकि विषयकी सुन्दरतासे ही मनका वशीकरण हुआ है। अतः यहाँ प्रमेयबलकी अपेक्षा नहीं है। ये तीन प्रकारकी सगुणा निरूपण की गई हैं ॥२६॥

उत्थानिका : गुणातीत महिषियाँ कैमुतिकन्यायसे स्तुति करती हैं।

श्लोकार्थ : जो महिषियाँ जगद्गुरु भगवान्‌को पति समझकर उनकी प्रेमपूर्वक पाँव दबाने आदिकी सेवा कर रही हैं उनकी तपस्याका वर्णन क्या करें? ॥२७॥

विवरण : जिनका भगवान्‌के साथ सर्वभावसे साक्षात् देहसम्बन्ध है किन्तु वह प्रेमपूर्वक होनेके कारण आन्तर सम्बन्ध है। पाँव दबाने आदिसे जो सेवा है वह बाह्य सम्बन्ध है। 'जगद्गुरु'पदसे बताया है कि क्रियासे भी और वह सेवा शास्त्रोक्त प्रकारसे करनेपर भी फलसिद्धिका उपाय कहा है। पश्चात् पतिकी बुद्धिसे सेवा करती हैं। इससे यह बताया है कि इनकी बुद्धि उत्तम है, अन्तर्गृहगता गोपियोंकी (सोपाधिक प्रेमवालियोंकी) तरह जारबुद्धि नहीं है — यह भाव है।

कारिकार्थ : बुद्धि अनन्यभक्ति (शरणभक्ति) सम्बन्ध दो प्रकारके होते हुए भी शास्त्रविधिके बलवाली भर्तृबुद्धि उत्तम है, जिससे कृष्णमें इनका छह प्रकारसे प्रमेयबल निरूपण किया है। जहाँ एक-एक महान् पुण्यसे सिद्ध होता है वहाँ छहोंकी सिद्धिमें क्या कहा जाय? अतः उनके तपकी प्रशंसा कहनेमें कौन समर्थ है? कोई नहीं।

अतः श्लोकमें वह ही कहा है कि उनके तपका क्या वर्णन किया जाए? ॥२७॥

उत्थानिका : इस प्रकार प्रसंगसे भी किया हुआ सबका निरोध कहकर भगवान्‌ने उसकी उपेक्षा की है यह जतानेकेलिए उपसंहार करनेके समय निरूपण करते हैं।

श्लोकार्थ : इस प्रकार सत्पुरुषोंकी गतिरूप भगवान् कृष्णने वेदमें

कहे हुए धर्मका पालन करते हुए बार-बार यह ही दिखाया है कि धर्म अर्थ और काम इन तीन पुरुषार्थोंकी सिद्धिका स्थान गृह (गृहस्थाश्रम) ही है ॥२८॥

विवरण: भगवान्को जैसे निरोध अभीष्ट है वैसे ही वैदिकधर्म भी लोककी शिक्षाकेलिए अभीष्ट है. उसमें कारण यह है कि आप सत्पुरुषोंकी गति हैं. यदि भगवान् यों न करें तो सन्मार्गकी व्यवस्था न रहे, जिससे सत्पुरुषोंकी रक्षा खतरेमें हो जावे. न केवल वैदिकधर्म ही भगवान्को अभीप्सित है किन्तु धर्म अर्थ और कामको देनेवाला स्मार्तधर्म भी इष्ट है. उस स्मार्तधर्ममें आसक्तोंकी बुद्धिके संग्रहार्थ यह त्रिवर्गसाधक स्मार्तधर्म भी अभिप्रेत है. इसलिए ही धर्म अर्थ और काम इन तीनोंकी सिद्धिस्थान गृह अर्थात् गृहस्थाश्रम है. बार-बार (१६००० प्रकारसे) लोगोंको यह दिखा दिया है ॥२८॥

उत्थानिका: इस प्रकार भगवान्की धर्मपरायणता कहकर स्त्रियाँ तो वैसी नहीं हैं, उनका गार्हस्थ्य धर्मविरुद्ध है इस शंकाको मिटानेकेलिए वे भी धर्मपरायण हैं यों कहनेकेलिए श्लोक कहते हैं.

श्लोकार्थ: गृहस्थोंके उत्तमधर्मका आचरण करनेवाले श्रीकृष्णकी स्त्रियोंकी संख्या १६१०८ थी ॥२९॥

विवरण: परमोत्कर्षको प्राप्त धर्ममें पूर्णरीतिसे स्थित स्वरूपसे एक कृष्णके गृहस्थापनसे नानारूपवाले कृष्णकी १६००० पत्नियाँ थी. श्लोकमें 'महिष्याः' पद षष्ठीविभक्तिके एकवचनमें दिया है, जिसका आशय आचार्यश्री प्रकट करते हैं कि जैसे कृष्ण एक होते हुए भी प्रत्येक गृहमें स्थित होनेसे १६००० रूपवाले दीखते हैं वैसे ही एक ही महिषी १६००० संख्यावाली है. 'तु' शब्द अन्य प्रकारका निवारण करता है. यहाँ 'शताधिक' पद सहस्रका विशेषण है, जिससे इसका अर्थ शतसंख्यायुक्तोंसे भी अधिक है. तात्पर्य यह है कि एक स्त्री भी शत स्त्रियोंसे भी सर्वभावके कारण अधिक है ॥२९॥

ગુજરાતી અનુવાદ - શ્રીનાનુલાલ ગાંધી

નિબન્ધનો અનુવાદ :

હવે પછી તો કથાના અધ્યાયમાં વૈરાગ્ય જાગાવેલ છે, કારણકે તેનાથી બધાય નિરોધ સમ્પૂર્ણ થાય છે.

(વિવરણ— વૈરાગ્યથી જ નિરોધ પૂર્ણ થાય છે, કારણકે સંસારમાં વૈરાગ્ય થાય ત્યારે જ ભગવાનમાં ચિત્ત આસક્ત થાય છે. તેથી આ સ્કન્ધના અન્તે વૈરાગ્યગુણની કથા કહેલી છે. ભગવાનના વૈરાગ્યગુણનું આ અધ્યાયમાં નિરૂપણ કરેલું છે.)

શ્રીકૃષ્ણ વૈરાગ્યવાળા હોવામાં કહેવાનું જ શું? કારણકે તેમના સમ્બન્ધને લીધે માત્ર કામરસથી ભરપૂર સ્ત્રીઓ પાણ સમ્પૂર્ણરીતે વૈરાગ્યવાળી થઈ.

(વિવરણ— શ્રીકૃષ્ણના સમ્બન્ધથી તેમની પટરાણીઓ તથા મહારાણીઓ પાણ સમ્પૂર્ણરીતે સંસારમાં વૈરાગ્યવાળી થઈ, તો પછી શ્રીકૃષ્ણ વૈરાગ્યવાળા હોવામાં કહેવાનું જ શું?)

આટલા અર્થનો નિર્ણય કરવા જેટલી કથાઓ કહેલી છે તેમનો અહીં કીડાથી ઉપસંહાર (ક્યાનું) કહેલ છે.

(વિવરણ— આ અધ્યાયના પહેલા બાર શ્લોકોમાં ભગવાનની કીડાનું વર્ણન કરેલું છે. અહીં વૈરાગ્ય દર્શાવવાનો હોવાથી કીડા કહેવાનું શું પ્રયોજન? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે ભગવાન ભક્તોનો નિરોધ કરે છે એમ જાગાવવા જેટલી કથાઓ કહેલી છે તે સર્વનો ઉપસંહાર આ કીડાથી કરેલ છે.)

એ પ્રમાણે સર્વનો ઉત્તમ પ્રકારે ઉધ્ધાર કરીને આપણા ઈશ્વર કીડા કરે છે. કીડામાં સ્ત્રીઓને પાણ પ્રાપ્ત થયેલ સંસારને દૂર કરે છે.

(વિવરણ— એ પ્રમાણે કીડા કરીને ભગવાન ભક્તોનો ઉધ્ધાર કરે છે. તેમના મનને સંસારમાંથી હટાવી પોતાની અંદર આસક્ત કરાવે છે અને કીડાથી સ્ત્રીઓને પ્રાપ્ત થયેલ સંસારને પાણ દૂર કરી તેમનો પાણ ઉધ્ધાર કરે છે.)

ટિટોડી વગેરે દસ પદાર્થો તો નિર્ગુણનો સમ્બન્ધ થતાં શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત કરે છે અને મહારાણીઓના હૃદયને પ્રાપ્ત કરી સન્દેહને દૂર કરે છે.

(વિવરણ— ટિટોડી, ચક્રવાક, સમુદ્ર, ચન્દ્રમા, મલયનો વાયુ, મેઘ, કોયલ, રમાણ કરવાનો પર્વત, નદીઓ અને હંસ એ દસ પદાર્થોને નિર્ગુણ ભગવાનનો સમ્બન્ધ થતાં તે બધા શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત કરે છે. અને મહારાણીઓના હૃદયને પ્રાપ્ત કરી તેમાં જે વિચારો ઉત્પન્ન કરે છે તેથી મહારાણીઓમાં જરા પાણ સંસારનો અંશ ન હોવાનું સિદ્ધ થાય છે અને તેમને સંસારનો સમ્બન્ધ હોવાનો સંશય દૂર થાય છે.)

ભગવાન મનથી તિરોહિત થયેલા હોવાથી તો તેઓ વિહ્વળ હોવાનું કહેલ છે. તેથી તેઓની સર્વ ક્રિયાઓ શ્રીકૃષ્ણ માટે હોવાનું કહેલું છે.

(વિવરણ— ભગવાન મનથી તિરોહિત થયેલા હોવાથી મહારાણીઓ વિહ્વળ થયાનું કહેલું છે. સંભોગનું ઘાગું જ સુખ આપનાર ભગવાન મહારાણીઓ પાસે જ હોવા છતાં મહારાણીઓ ૧૫-૨૪ સુધીના શ્લોકોમાં તેમના સંગની લાલસા જ જાગ્રાવે છે. તેથી એમ જાગ્રાય છે કે તેમની ભગવાનમાં દૃઢ આસક્તિ છે અને તેઓ સર્વ ક્રિયાઓ ભગવાનમાટે જ કરે છે.)

સ્કન્ધનો અર્થ નિરોધ છે તેથી તેનાથી ઉપસંહાર કરેલો છે. ભવિષ્યમાં પાણ જે થશે તેઓ પાણ આના કીર્તનથી તેવા થશે.

(વિવરણ— આ સ્કન્ધનો અર્થ નિરોધ હોવાથી મહારાણીઓ પોતાની સર્વ ક્રિયાઓ ભગવાન માટે જ કરતા એમ જાગ્રાવી તેમના સમ્પૂર્ણ નિરોધનું નિરૂપણ કરી આ સ્કન્ધનો ઉપસંહાર કરેલ છે. આ સ્કન્ધમાં વાર્ણવેલી કથાનું કીર્તન કરવાથી ભવિષ્યમાં થનારા જીવોનો પાણ ભગવાનમાં નિરોધ થાય એવા પ્રયોજનથી આ કથા કહેલી છે.)

સુબોધિનીનો અનુવાદ :

ઉત્થાનિકા: આ વિષયમાં પ્રમાણ તરીકે તે (સ્ત્રીઓ)ના વાક્યો જાણાવવા માટે નીચેનો શ્લોક કહે છે.

શ્લોકાર્થ: માત્ર મુકુન્દમાં જ અન્તઃકરાગવાળીઓએ કમલના જેવા ચક્ષુવાળાનું ચિન્તન કરતાં ઉન્મત્ત અને જડની પેઠે વાણી ઉચ્ચારી, તે કહેનારા મારી પાસેથી સાંભળો ॥૧૪॥

વિવરણ: પ્રપંચને વિસરીને કામને પાગ વિસરીને મોક્ષ આપનારામાં જ છે દૃઢ અન્તઃકરાગ જેઓનું તેવી થઈ, પોતાનું હૃદય બરાબર જાણાવનારી વાણી તેઓ બોલી. ત્યારે તેઓના વચન બ્રહ્મ જાણનારાઓના જેવા હશે^૧ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ઉન્મત્તની પેઠે’ શબ્દ યોજેલો છે. તે સંબંધ વગરના વાક્યો હતાં. જેમ ગાંડો ગંધર્વના આવેશવાળો હોય છે તેમ (આમનામાં) ભગવાનનો આવેશ હતો. પરન્તુ તેઓ સ્વસ્થ લૌકિક (સ્ત્રીઓ) ન હતી. તેમાં પાગ જડ પદાર્થોમાં ચેતનના ગુણોનો આરોપ કરેલો હોવાથી (તે વાણી) જડ જેવી હતી. જડ (પદાર્થ)ની પેઠે^૨ માત્ર પ્રપંચનું વિસ્મરણ જગતમાં નિંદાનું કારણ થાય છે એવી શંકા થાય, તેથી ‘કમલના જેવા ચક્ષુવાળાનું ચિન્તન કરતાં’ એ વિશેષાગ્ર યોજેલું છે. આથી એમ કહેવાયું કે પ્રયોજન પુરું સિદ્ધ થયું^૩. નિરોધ^૪ થાય તે માટે તે (વાણી) કહેનારા મારી પાસેથી સાંભળો. કદાચ (તે વાણી) પ્રાકૃત હોવાથી શંકા થાય, તે માટે (તેવી શંકા ન થાય તે માટે) પૂરેપૂરી સાંભળવી જોઈએ એવો અર્થ છે ॥૧૪॥

૧. જેમ બ્રહ્મ જાણનારાઓના વાક્યો “જગત બ્રહ્મ છે” એમ જાણાવનારા સત્ય છે તેમ આમના પાગ જડને ચેતન જાણાવનારા વાક્યો સત્ય હશે એવો અર્થ છે – લેખ.

૨. જડ પદાર્થોને પાગ પ્રપંચનું વિસ્મરણ છે (પ્રપંચનું ભાન નથી), તેથી માત્ર તે એક જ ગુણ હોય તો જેમ જડ પદાર્થો જડ ગુણાય છે (નિંદાપાત્ર છે) તેમ આ ગુણથી નિંદા થાય તેવો અર્થ જાણાય છે.

૩. પ્રપંચનું વિસ્મરણ થયા પછી ભગવાનમાં આસક્તિ થાય એ આ સ્કંધની લીલાનું ફલ કહેલું છે તે પુરું સિદ્ધ થયું એવો અર્થ છે – લેખ.

૪. (આ વાક્યો) સાંભળનારાઓનો નિરોધ (થાય તે માટે) – લેખ.

ઉત્થાનિકા : નીચેના શ્લોકથી આરંભી દસ શ્લોકોથી તે વાગી કહે છે.

કારિકાર્થ : ૧. ટિટોડી ૨. ચક્રવાક ૩. સમુદ્ર ૪. ચન્દ્રમા ૫. મલયનો વાયુ ૬. મેઘ ૭. કોયલ ૮. રમાગ (કરવા)નો પર્વત ૯. તેની નદીઓ અને ૧૦. હંસ, એ જ દસનું ભગવાનમાં સ્નેહને લીધે સ્ત્રીઓએ સ્વભાવથી દસ પ્રકારે^૧ સમ્બોધન કરેલું છે. એ વાક્યોથી જ મનથી જ (ભગવાનનું) તિરોધાન જાણાવેલું^૨ છે, પહેલાંની પેઠે કહેલું^૩ નથી.

વાગીથી કહેલામાં પાગ તિરોધાન વાક્યોથી જ જાણાવેલું^૪ છે. ઘાગું જ સંભોગનું સુખ આપનાર હોવા છતાં ખાસ પ્રકારે તેમના સંગની લાલસાઓ (પોતાની તેમનામાં) દૃઢ આસક્તિ પ્રસિદ્ધ કરવા કહેલી છે^૫.

(બીજામાં) આસક્તિરૂપ^૬ ઘરના કામકાજ વગેરે તથા નિદ્રા વગેરે દૂર કરવા માટે બધાની અંદર પોતાના ગુણો^૭ અને પોતાના

૧. (નવ) સગુણ અને (એક) નિર્ગુણના ભેદથી દસ પ્રકારના ભગવાનની અંદરના સ્નેહરૂપી કરાગ(સાધન)થી (ભગવાનની) સ્ત્રીઓએ આ દસનું વર્ણન કરેલું છે - લેખ.

૨. “માનસ તિરોધાનને લીધે સ્ત્રીઓએ આ કર્યુ એમ શાથી જાણાય? કારણકે તેવું તિરોધાન જાણાવનારું વાક્ય નથી” એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલું છે. આવા વાક્યો કહેલા છે તેથી જ માનસ તિરોધાન સૂચવેલું છે એવો અર્થ છે - લેખ.

૩. પહેલાં (ગોપીઓના પ્રસંગમાં, જુઓ શ્રીમદ્ભાગવત ૧૦૨૬૪૮) કાચિક તિરોધાન સ્પષ્ટ કહેલું ; તેવું અહીં નથી એવો અર્થ છે - લેખ.

૪. ત્યાં પાગ તેવા વાક્યોથી તિરોધાન સૂચવેલું જ છે પરંતુ સ્પષ્ટ કહેલું નથી એવો અર્થ છે - લેખ.

૫. આ વાક્યથી માનસ તિરોધાનનું સ્વરૂપ જાણાવેલું છે - લેખ.

૬. આસક્તિ એટલે (ભગવાન સિવાય) બીજામાં આસક્તિ, જેવી કે ઘરના કામકાજ અથવા નિદ્રા વગેરે - લેખ.

૭. પોતાના ગુણો એટલે વિયોગને લીધે થતા વિલાપ વગેરે - લેખ.

પ્રિયની પાગ કલ્પના કરીને બહારનું તત્ત્વ^૧ એ પ્રમાણે જોઈને પ્રલાપ કરતાં તે પ્રમાણે ગાન કરેલું છે.

શ્લોકાર્થ: હે ટિટોડી! ઊંઘ ગુમાવેલી તું વિલાપ કરે છે (અને) સુતી નથી. જેમનું જ્ઞાન છુપાતું નથી તેવા ઈશ્વરે જગતમાં રાત્રે શયન કરેલું છે. હે સખી! કમલરૂપ નયનમાં હાસ્યવાળાની ઉદાર લીલાવાળી દૃષ્ટિથી શું તું પાગ અમારી પેઠે ઘાગા જ ઘવાયેલા ચિત્તવાળી છે? ॥૧૫॥

વિવરાગ: પોતાની ઈચ્છેલી લીલા પછી ભગવાને શયન (કરવા)ની લીલાનો આરંભ કર્યો ત્યારે પ્રથમ બહાર ટિટોડીનો સ્વાભાવિક વિલાપ સાંભળીને, રાજસરાજસભાવ પ્રાપ્ત કરેલી મહારાણીઓએ, ટિટોડીના વિલાપથી ભગવાન જાગી જશે એવો ભય રાખતાં પોતાની કામલીલાનો^૨ ત્યાગ કરી, ભગવાનમાં (તેઓને) ઘાગો સ્નેહ હોવાને લીધે (તેમની) નિદ્રાનો ભંગ ન થાય એવા હેતુથી ટિટોડીને (વિલાપ કરતાં) અટકાવવાની પ્રવૃત્તિ કરતાં^૩, દુઃખી થયેલી ટિટોડીને જોઈ, (તેને) આશ્વાસન આપવા સમ્બોધન કરતાં કહ્યું કે હે ટિટોડી! (વગેરે).

ભગવાન સિવાય બધું જગત સ્ત્રીરૂપ જ છે અને તેથી જ બધીય (સ્ત્રીઓ)ના ભગવાન જ એકલા પતિ છે એમ તેઓ જુએ છે. તેથી જે કોઈ દુઃખ પામે છે તેનું કારણ ભગવાનનો વિરહ જ છે, કારણકે બીજું દુઃખ ભગવાન જ દૂર કરે છે. તેથી આ (ટિટોડી) પાગ સ્ત્રી ભગવાનના વિરહથી દુઃખી થયેલી અને ભગવાને સંભોગ માટે આણીને કટાક્ષરૂપી બાણોથી

૧. બહારનું તત્ત્વ એટલે તેઓના સ્વાભાવિક વિલાપ વગેરે ગુણોવાળા હોવાપણું — લેખ.

૨, ૨. ભગવાન જાગે ત્યારે તેઓ ફરીથી લીલા કરી શકે, છતાં પાગ ભગવાનમાં ઘાગો સ્નેહ હોવાથી પોતાની તેવી લીલા કરવાની ઈચ્છાનો ત્યાગ કરી ટિટોડીને વિલાપ કરતી અટકાવવા જ પ્રવૃત્ત થયા — એવો અર્થ છે. જો કે ટિટોડી વગેરે તેમની નજીક ન હતા છતાં પાગ શ્લોક ૧૪માં ‘ઉન્મત્ત અને જડની પેઠે’ બોલતા હતા એમ કહેલું હોવાથી તેઓ ટિટોડી વગેરે પોતાની પાસે જ છે એમ જાણતા હતા — એવો ભાવ છે — લેખ.

હરેલી^૧ છે, તેથી વિલાપ કરે છે એવો નિશ્ચય કરીને તેને કહે છે કે હે ટિટોડી! તું રાડારાડ કરે છે તે અમે જાણ્યું. તે (રાડારાડ કરવી તે) અયોગ્ય હોવાથી અમે તને અટકાવવા આવ્યા છીએ. તું શામાટે વિલાપ કરે છે? અફસોસ દુઃખની વાત છે (કે તું વિલાપ કરે છે) એવો અર્થ છે. (વિલાપના) કારણરૂપ દુઃખ ઉત્પન્ન થતું હોવાથી, દુઃખની પેઠે વિલાપ અટકાવી શકાતો નથી એવો ભાવ છે. (તને) ઊંઘ નથી અને (તું) સૂતી નથી એ અમારી બરોબર છે (અમને પાગ એમ જ છે) એમ કહે છે. તને કેમ ઊંઘ નથી (આવતી) અને તું સૂતી પાગ કેમ નથી? ઊંઘ ન આવતી હોય તો પાગ કોઈ (સ્ત્રીઓ) નીચે પડીને રહે છે (સૂએ છે), તે પાગ તું કરતી નથી એવો અર્થ છે.

કારિકર્થઃ જ્યારે દેહમાં ઘાગી ચિન્તા હોય અથવા ધાતુ વિષમ (ઓછી વધારે) જ હોય ત્યારે ખાસ કરીને ભય વગરેને લીધે ઊંઘ આવતી નથી.

ભગવાન ઘાગા કષ્ટથી પ્રસન્ન કરાય તેવા છે. તે કેમ વશ થશે એ મોટી ચિન્તા છે. (તેથી ઊંઘ આવતી નથી).

કારિકર્થઃ જ્યારે બધા અંગોમાં દુઃખ હોય અથવા અશાન્તિ જ હોય ત્યારે માગુસ કોઈ પાગ પ્રકારે એક સ્થલે રહી શકતો નથી^૨.

અને દુઃખ વિરહને લીધે થાય છે. આ બે^૩ પોતાના^૪ પાગ ગુણો છે. “ત્યારે^૧ મારું દુઃખ^૪ તમો ભગવાનને જાગાવજો”

૧, ૧. તેના મનનું ભગવાને હરાગ કરેલું હોવાથી તેને જ હરી લીધી એવો ભાવ છે — લેખ.

૨. તું સૂતી નથી એમ કહેલું છે તે અર્થ અહીં ‘એક સ્થલે રહી શકતો નથી’ શબ્દથી સૂચવેલો હોવાથી આ કારિકાથી તેનો અર્થ કહેલો છે — લેખ.

૩. ઊંઘ આવી નહીં અને સૂવું પાગ નહીં તે બે.

૪. પોતાના એટલે (ભગવાનની પત્ની) મહારાણીઓના. બહારનો ધર્મ વિલાપ તો સ્પષ્ટ છે જ. ઊંઘ નથી એ ગુણથી વિરહ સૂચવેલો છે. અને એક સ્થલે રહેતી નથી (સૂતી નથી) એ ધર્મથી દુઃખ (તાપ) સૂચવેલ છે. તેથી ‘પાગ’ શબ્દ યોજેલો છે — લેખ.

એમ (ટિટોડી) કહે, તેથી કહે છે કે (ઈશ્વરે) શયન કરેલું છે. ભગવાન નિદ્રા વિનાના પરબ્રહ્મરૂપ છે, તે કેમ ઊઘે — એવી શંકા થાય, તેથી ‘જગતમાં’ શબ્દ યોજેલો છે. જગતમાં સર્વ સ્થલે ભગવાન જ પોઢે છે, કારણકે બીજે (કોઈ) નિદ્રાનું સુખ ભોગવનાર નથી. અથવા બધા પ્રાણીઓને સુખ થાય તે માટે (ભગવાન જગતમાં સર્વ સ્થલે પોઢે છે), એટલે જગતના નિમિત્તથી નિદ્રાનો વિસ્તાર કરે છે એવો અર્થ છે. ત્યારે લોકોને માટે (ભગવાને) સ્વીકારેલી તેમની નિદ્રાથી તેમને પોતાને પાગ મોહ થશે એવી શંકા થાય, તેથી ‘જેમનું જ્ઞાન છુપાતું નથી તેવા’ એ વિશેષાગ્ર યોજેલું છે. નિદ્રામાં પાગ છુપાતું નથી જ્ઞાન જેમનું તેવા છે. ત્યારે (તેમને મારું દુઃખ) કેમ જાગાવતા નથી એવી શંકા થાય, તેથી ‘ઈશ્વર’ શબ્દ યોજેલો છે. લીલા માટે પાગ ઈશ્વર પોઢેલ હોય તેમને જગાડી શકાય નહીં. તેથી અમારી સાથે પતિસંબંધી વાતચીતથી (તારું) દુઃખ દૂર કર એમ ઉત્તરાર્થથી કહે છે. હે સખી! એટલે (અમારી) સમાન દુઃખવાળી! ‘કચ્ચિત્’ = ‘શું’ શબ્દ કોમલતાથી પ્રશ્ન કરવા યોજેલો છે. ‘ઘાગા જ ઘવાએલા ચિત્તવાળી’ એ (શબ્દ)થી દુઃખને અનુસરીને (દુઃખનું) કારણ મોટું કલ્પેલું છે, કારણકે પીડા કામથી જ થાય છે. કામ પુષ્પરૂપી આયુધવાળો છે, તેથી ભગવાનના નેત્રને પાગ કમલરૂપ કહેલું છે. વિકાર વિનાના (વાગખીલ્યા) પુષ્પોથી શું થાય એવી શંકા થાય, તેથી ‘કમલ જેવા નયનમાં જે હાસ્યવાળા^૧ છે’ એમ કહેલું છે. હૃદય વીંધાયા વિના પીડા નથી એવી શંકા થાય તેથી ‘દૃષ્ટિથી’ શબ્દ યોજેલ છે. તીક્ષ્ણ બાગને સ્થાને દૃષ્ટિ છે. છતાં પાગ દયાને લીધે (ભગવાન) હાગશે નહીં એવી શંકા થાય, તેથી ‘ઉદાર’ શબ્દ યોજેલો છે. ઊંચી છે આગીઓ જેની, અથવા ઊંચી થયેલી

૧. ‘જે (ભગવાન) કમલ જેવા નયનમાં હાસ્યવાળા છે’ એમ અર્થ કહ્યો છે. ‘કમલ જેવા નયનમાં છે હાસ્ય જેમના’ એમ સમાસ છોડવો. તેવા (ભગવાન)ની જે ઉદાર લીલાવાળી દૃષ્ટિ તેવી દૃષ્ટિથી (ઘાગા જ ઘવાયેલા ચિત્તવાળી) એમ સમાસ છોડવો — લેખ.

છે સ્ત્રીઓ^૧ જેમની (તે ઉદાર), તેથી પોતે પીડા પામતા હોઈ બીજને પાગ પીડા કરશે. વળી લીલાવાળી દષ્ટિ કહેલી છે. કીડામાં જે આસક્તિવાળા હોય તે કોઈના પાગ સુખનો વિચાર કરતા નથી. તેથી ઘાગું જ ગાઢ (ઊંડું) જેમ થાય તેમ ઘાયલ કરેલું છે. કારિકાર્થ: ૧. જ્ઞાનશક્તિ ૨. ક્રિયાશક્તિ અને તે જ પ્રકારે ૩. ભક્તિયોગ અને તેવા પ્રકારે સત્પુરુષોનું હિત કરનારા ૪. માયા અને ૫. વૈભવનો સમય — હરિના સંબંધવાળા આ પાંચ^૨ જેના હૃદયની અંદર સદા બિરાજે છે તે ભક્ત પોતાના ભક્તોની અંદર દુઃખી કહેવાય છે.

એ પ્રમાણે તે(ટિટોડી)નું દુઃખ વાર્ણવીને શાન્ત કરેલું છે ॥૧૫॥

ઉત્થાનિકા: વળી બીજી રાજસસાત્ત્વિકી (મહારાણીઓ) પહેલાંની પેઠે ચક્રવાકને (ખેદ કરતા) અટકાવવા પ્રવૃત્ત થઈ નીચેનો શ્લોક કહે છે.

શ્લોકાર્થ: હે ચક્રવાકી! તું પતિને જોતી નથી (તેથી) રાત્રે નેત્રો બંધ કરતી નથી અને અફસોસ! દયાજનક રીતે રડ્યા કરે છે. અથવા અમારી પેઠે દાસી બનેલી તું અચ્યુતના ચરાગમાં રહેલી માલાને અંબોડામાં ધારાગ કરવા ઈચ્છે છે? ॥૧૬॥

વિવરણ: તે(મહારાણી)ઓના અમુક અવયવો પાસે રમવા માટે બે ચક્રવાક રાખેલા માનીને, તે બે(ચક્રવાકો)ને જોવા કોઈ એક ચક્રવાકી આવી. પછી તે(જોવા આવેલી ચક્રવાકી)ને (પોતાની)

૧. આ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં આવે ત્યારે ‘તેવા હાસ્યવાળા અને ઉદાર’ એ બે ભગવાનના જ વિશેષાગ્રો ગણવા. ‘ઉદ્ગતા:’ ઊંચી થયેલી એટલે ઘાગા બલવાળી કટાક્ષોથી પીડા કરનારી છે સ્ત્રીઓ જેમની. (ઉત્+દારા: નો સમાસ કરતાં) ‘ત’નો લોપ થાય છે — લેખ.

૨. જ્ઞાનશક્તિ એટલે દષ્ટિ. ક્રિયાશક્તિ એટલે લીલા. ભક્તિયોગ એટલે ઉદારપાગું, કારણકે મુખ્યભક્તિ તેવી (ઉદાર) જ હોય છે. માયા એટલે હાસ્ય. વૈભવનો સમય એટલે કમલના જેવા (નયન) કદા તેથી સૂચવેલો (કમલમાંથી) ઝરતા મકરંદના સ્થાને રહેલા જાતજાતના સંકેત સૂચવનારો કાલ — લેખ.

નજીક જોઈને, તે પાગ રડે છે એમ વિચારીને, તેનું પાગ દુઃખ દૂર કરવા (મહારાણીઓ) દુઃખનું વાર્ગન કરે છે. ઊંધ ન આવતી હોય તો પાગ કોઈક નેત્રો બંધ કરીને (પડ્યો) રહે. તું (ચક્રવાકી) તો તે પાગ કરતી નથી. કેમ (નેત્રો) બંધ કરતી નથી એવો પ્રશ્ન છે. ‘રાત્રે’ શબ્દથી એમ કહેવું છે કે (નેત્રો) બંધ કરવાનો જ આ સમય છે. આરોગ્ય હોય ત્યારે પ્રાણી (નેત્રો) બંધ કરે છે, અને તું (તારા) પતિને જોતી નથી. મારા પતિ ક્યાં છે એવા (વિચારથી) તેને જોવાને તું (નેત્રો) બંધ કરતી નથી. તેથી જ જેમ દયા ઉત્પન્ન થાય તે રીતે તું રડ્યા કરે છે, મોટો ભેંકડો તારો છે. ‘અફસોસ’ શબ્દ ખેદ દર્શાવવા યોજેલો છે. ત્યાં^૧ ઉવે બીજા પાગ ચક્રવાકને તે જ પ્રમાણે આવેલું જાણીને^૧, “ઘાગું કરી આ (પહેલાં આવેલી ચક્રવાકી) ભક્ત છે. આનો પતિ (પછી આવેલ ચક્રવાક) તો છે જ. તેથી આ ભગવાનની દાસી છે (હશે). તેથી જેમ દિવસના અંત સુધી (ભગવાનની) સેવા કરી અમે દાસીઓ (ફલની ઈચ્છાવાળી) થઈ, તેમ આ પાગ સેવાનું ફલ (પ્રાપ્ત કરવા) ઈચ્છે છે, અને તે ફલ પ્રસાદરૂપ છે, અને જો ભગવાન પોતાના ચરાગમાં સમર્પેલી માલા આપે તો પ્રસાદ (મળ્યો ગાણાય). (ભગવાન એવી માલા આપે) ત્યારે ભગવાને (મારી) સેવા સ્વીકારી છે એવો નિશ્ચય કરીને (ભક્ત) તે ભક્તિરૂપ માલાને માથા ઉપર પધરાવી કૃતાર્થ થાય છે. આ(ચક્રવાકી)ને તે (તેવો પ્રસાદ) મળેલ નથી. તેથી તે(પ્રાપ્ત કરવા)ની ઈચ્છાથી ખેદ કરે છે” એમ ‘અમારી પેટે તું અચ્યુતના ચરાગમાં રહેલી માલાને અંબોડામાં ધારાગ કરવા ઈચ્છે છે?’ એ શબ્દોથી કહે છે. અંબોડો વગેરે

૧, ૧. જ્યાં ચક્રવાકી આવેલી માનેલી તે સ્થલે ચક્રવાકી પાસે બીજું ચક્રવાક (નર) આવ્યું એમ ભાવનાથી માનીને — એવો અર્થ છે. આમ હોવાથી તે(ચક્રવાકી)નો પતિ પાગ હોવા છતાં તે રડે છે, તેથી તેની ઈચ્છા પ્રસાદી માલાને માથા ઉપર ધારાગ કરવાની જ છે એવો ભાવ છે — લેખ.

પોતાના^૧ધર્મો છે ॥૧૬॥

ઉત્થાનિકા: રાજસતામસ (મહારાણીઓ) તો સમુદ્રનો અવાજ સાંભળીને, તેને પાણ પહેલાંની પેઠે નીચેના શ્લોકમાં સંબોધે છે.

શ્લોકાર્થ: અરે ઓ સમુદ્ર! તું સદા ગાજ્યા કરે છે. તને ઊંઘ આવતી નથી (અને) ઘાગો જ ઉજાગરો થાય છે. તો અમારા ચિહ્નો પેઠે જેના ચિહ્નો મુકુંદે હરી લીધેલા છે તેવો તું પાણ શું જેમાંથી છટકી ન શકાય તેવી દશા પામેલો છે કે શું? ॥૧૭॥

વિવરણ: (‘ભો ભો’=અરે ઓ) એમ બે વાર સમુદ્ર સાંભળે તે માટે કહેલ છે. તું સદા ગાજ્યા કરે છે. ‘સ્તન’ ધાતુ શબ્દ કરવો (ગાજવું) અર્થવાળો છે. (તેથી ‘નિષ્તનસે’નો અર્થ) ઘાગો જ ગાજે છે (થાય છે). તેથી (તું સદા ગાજ્યા કરે છે તેથી) જાગાય છે કે તું પાણ રાત્રે સૂતો નથી. તે નહીં સૂવાનું કારણ ‘ઉદન્વન’ શબ્દથી કહેલું છે. જે જલવાળો હોય તે ઠંડીથી પીડાએલો હોય. તેથી જ ‘તને ઊંઘ આવતી નથી’ કોઈથી પાણ તને ઊંઘ આવતી નથી, ઉલટું ઘાગો જ ઉજાગરો થાય છે, કારણકે^૨ જ્યાં જલ રહે છે ત્યાં લક્ષ્મીનું ઉત્તમ રમાણ થતું નથી^૩. તેથી તેની અંદર ત્યાં ઈન્દ્ર અને ઈન્દ્રાણી ભોગ કરતા નથી. તેથી નિદ્રાનું પ્રયોજન^૪ નહીં હોવાથી તેને ઉજાગરો જ થાય છે પરન્તુ^૨

૧. અંબોડો વગેરે મહારાણીઓને જ હોય, ચક્રવાકીને ન હોય. તેથી જેમ અમે માલા અંબોડામાં ધારાગ કરવા ઈચ્છીએ છીએ તેમ તું માથા ઉપર ધારાગ કરવા ઈચ્છે છે — એવો અર્થ છે — લેખ.

૨-૨. આ ભાગથી ઉજાગરાનું સ્વરૂપ જાણાવેલું છે, શામાટે ઉજાગરો થાય છે તે કહેલું છે — લેખ.

૩. જલ હોય ત્યાં લક્ષ્મીનું રમાણ થતું નથી. તેથી જ કમલ જલની બહાર નીકળે છે અને તેની અંદર લક્ષ્મી સદા રહે છે એવો ભાવ છે — લેખ.

૪. “જમાણી આંખમાં ઈન્દ્ર રહે છે અને ડાબી આંખમાં ઈન્દ્રાણી રહે છે. ઊંઘતા હોઈએ ત્યારે તેઓ પરસ્પર ભોગ કરે છે. તેથી તેઓ ભોગ

તેને નિદ્રા આવતી નથી. છતાં પાણ રાડો પાડવાનું શું પ્રયોજન એવી શંકા થાય, તેથી^૧ ઉત્તરાર્ધ કહે છે. જેમ ભગવાન અમારા હૃદયમાં શયન કરે છે તેમ પહેલાં એ પ્રમાણે સમુદ્રમાં પાણ શેષરૂપી પલંગ ઉપર શયન કરતા હતા. ત્યાં(સમુદ્રમાં)થી હમણાં અહીં અવતાર લઈ રહેલા છે, તે જ પ્રમાણે^૨ અમારા હૃદયમાંથી પાણ તિરોહિત થએલા છે. તેથી જ પોતાનું સર્વસ્વ જાય ત્યારે રાડો પાડવી યોગ્ય જ છે. મુકુન્દ એટલે મોક્ષ આપનારાએ હરી લીધેલું છે પોતાના^૩ (મહારાણીઓના)ની પેઠે ‘લાંછનમ્’ = ચિહ્ન^૪ જેનું તેવો સમુદ્ર છે. તેથી તેને મોક્ષ પાણ (મજ્યો) નથી (અને) સંસાર પાણ (રહ્યો) નથી^૫, તેથી (મોક્ષ અને સંસાર) બંનેમાંથી તું ભ્રષ્ટ થએલો હોવાથી અમે જે દશા પામેલા છીએ તે દશાને તું પાણ પામેલો છે એ પ્રમાણે (સમુદ્રનું) દુઃખ વાર્ગવી “પાંચની સાથે (રહેવાથી) દુઃખ (લાગતું) નથી” (સુભાષિતરત્નમાલા ૩૮૪)

કરે તે માટે ઊંઘ છે” એવું શ્રુતિમાં ઉપાખ્યાન છે. તેથી જલવાળા પ્રદેશમાં લક્ષ્મીનું રમાણ થતું નહીં હોવાથી, પ્રદેશ (સમુદ્ર) ઉત્તમ નહીં હોવાથી તેમનો (ઈન્દ્ર અને ઈન્દ્રાણીનો) ભોગ તેમાં થતો નથી. તેથી અહીં તેમનો ભોગ થાય તે પ્રયોજનથી નિદ્રા થાય નહીં. તેથી સમુદ્રને ઊંઘ આવતી નથી અને ઊંઘનું ફલ તેઓનો ભોગ પાણ થતો નથી એવો અર્થ છે. તેથી તેમનો ભોગ ન થાય એ જ ઉજ્જગરો એવો અર્થ છે – લેખ. અહીં ઈન્દ્ર અને ઈન્દ્રાણી શબ્દો અનુક્રમે નારાયણ અને લક્ષ્મીના અર્થમાં યોજાયા છે એવી ભ.ધીરજભાઈએ પ્રસિદ્ધ કરેલા ગ્રંથમાં નોંધ છે.

૧. એવી શંકા થાય તે સંબંધમાં નિર્ણય કરેલો અર્થ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે એવો અર્થ છે – લેખ.

૨. જેમ સમુદ્રમાંથી બીજે (ભૂતલ ઉપર) પધાર્યા તે પ્રમાણે (અમારા હૃદયમાંથી પાણ બીજે પધાર્યા) એવો અર્થ છે – લેખ.

૩. પોતાના એટલે મહારાણીઓના એવો અર્થ છે – લેખ.

૪. ચિહ્ન એટલે દેહ, ઈન્દ્રિયો, પ્રાણ અને અંતઃકરણ એવો અર્થ છે – લેખ.

૫. મુકુન્દે (દેહ વગેરે) હયાં તેથી સંસાર રહ્યો નથી, અને તે મુકુન્દ પાણ તિરોહિત થયા તેથી મોક્ષ પાણ મજ્યો નથી એવો અર્થ છે – લેખ.

એ નિયમ પ્રમાણે તે દૂર કરેલું છે. ‘જેમાંથી છટકી ન શકાય તેવી’ એ વિશેષાગ્રથી બીજા પ્રકારે પાગ દુઃખ હરે છે. આ દશા અમારી પેઠે તારી પાગ સદાની જ થએલી છે. તેથી આ(દશા)નો ઉપાય નહીં હોવાથી દુઃખ ન કરવું (ગાગુવું) જોઈએ એવો ભાવ છે ॥૧૭॥

ઉત્થાનિકા : તામસતામસી (મહારાગીઓ) તો કાલને શાપ આપતાં, રાત્રિ જો પૂરી થાય તો અમારું દુઃખ મટે એવો નિશ્ચય કરી, ચંદ્ર અસ્ત થાય ત્યારે પ્રાતઃકાલ થાય તેથી ચંદ્રની ગતિ ઉપર નજર રાખતાં, જ્યોતિઓની ગતિ દેખાય તેવી નહીં હોવાથી (ચંદ્ર) ધીરે ધીરે ચાલે છે અને ચાલતો નથી એવો નિર્ણય કરીને કામને લીધે જાગે કે આંધળા હોય તેવા થયા. સર્વ અંધકારથી ઘેરાએલું જોઈને તેઓ નીચેનો શ્લોક કહે છે.

શ્લોકાર્થ : હે ચંદ્ર ! તું બલવાન જ્ઞયથી સપડાએલો છે, અને દૂબળો થએલ હોવાથી પોતાના કિરાગોથી અંધકારનો નાશ કરતો નથી. શું તું પાગ અમારી પેઠે મુકુન્દના વચનો ભૂલી જઈને અટકી પડેલ વાગુીવાળો થએલો છે ? અમને તું તેવો જાગાવ છે ॥૧૮॥

વિવરણ : યક્ષ્મા એટલે જ્વરોગ. તે પાગ બલવાન તને દક્ષિના શાપથી થએલો છે. તેથી જ તેનાથી તું સપડાએલો છે, (અને) તેથી ચાલતો નથી એ યોગ્ય છે. આ તો ઘાગું આશ્ચર્યકારક છે કે તું પોતાના કિરાગોથી અન્યકારનો નાશ કરતો નથી. આ વિષયમાં અમારો અનુભવ જ પ્રમાણ છે. એ પ્રમાણે ચન્દ્રનો દોષ કહી, ઘાગું કરીને આનો આ દોષ સ્વાભાવિક નથી એવો નિશ્ચય કરીને, ઉત્તરાર્ધથી બન્ને બાબતના^૧ કારણની કલ્પના કરે છે. મુકુન્દ મોક્ષ આપવા માટે કેટલાક વાક્યો બોલેલા, તે(વાક્યો)ને દુર્લભ માની, વિસરી, પછી ઘાગી જ ચિન્તાને લીધે અટકી પડેલી વાગુીવાળો તું થયો. તારા મુખમાંથી વાક્ય પાગ નીકળતું

૧. ચન્દ્ર ઝડપથી ચાલી શકતો નથી અને અન્યકારનો નાશ કરતો નથી એ બન્ને બાબતોના.

નથી. ચન્દ્રમાનું વાક્ય જ ગો^૧ હોવાથી કિરાગરૂપ છે અને ઈન્દ્રિય હોવાથી ચરાગરૂપ છે. તે ન હોવાથી (અટકી પડવાથી) ઝડપથી જવાનું અને અન્ધકારનો નાશ કરવાનું બન્ને તારાથી થતા નથી. ભો=હે એવું સમ્બોધન અમે જે કહીએ છીએ તેમ થએલ છે કે નહીં એવા પ્રશ્ન માટે કરેલું છે. તમો(મહારાણીઓ)એ તે કેમ જાણ્યું એવી શંકા થાય તેથી અમને તું (તેવો) જાણાય છે એમ કહેલું છે ॥૧૮॥

ઉત્થાનિકા : તામસરાજસી (મહારાણીઓ) કામથી પીડાએલી હોવાથી, નીચેના શ્લોકમાં મલયના વાયુને શાપ આપે છે.

શ્લોકાર્થ : હે મલયના વાયુ! અમે તારું શું અપ્રિય કરેલું છે કે ગોવિન્દના કટાક્ષોથી વીધાએલા અમારા હૃદયમાં તું કામને પ્રેરે છે? ॥૧૯॥

વિવરણ : હે મલયના વાયુ! અમે તે તારું શું અપ્રિય કરેલું છે? શીતલ મલયના વાયુનું અપ્રિય (તેને) ઉષ્ણ બનાવનારું (કાર્ય) છે. જ્યારે અમે ભગવાન સાથે રહેતા હતા ત્યારે અમારા હૃદય ઉપર (લગાડેલા) ચન્દન વગેરેથી અમે તને ઘાગો શીતલ બનાવેલો. એ પ્રમાણે ઉપકાર કરનારાઓ ઉપર તું કેમ અપકાર કરે છે? શું અપકાર કર્યો એવી શંકા થાય તેથી કહે છે કે ગોવિન્દના કટાક્ષનું સ્મરણ થતાં જ^૨ વીધાઈ ગએલા હૃદયમાં તું કામને પ્રેરે છે. જેમ કોઈ વૃક્ષના પોલાણમાં અગ્નિ મૂકે કે જે અગ્નિથી

૧. ગો એટલે ૧) વાણી ૨) કિરાગ ૩) ઈન્દ્રિય. ચન્દ્રની વાણી અટકી ગઈ છે તેથી તેના મુખમાંથી વાક્ય નીકળતું નથી. અહીં ‘ગિર’ શબ્દ વાણીના અર્થવાળો યોજેલો છે, તેથી ચન્દ્રનું વાક્ય જ ગો હોવાથી કિરાગરૂપ છે અને ઈન્દ્રિયરૂપ પાગ છે. કિરાગ અટકી પડ્યા તેથી અન્ધકારનો નાશ થતો નથી. ઈન્દ્રિય એટલે ચરાગ અટકી પડ્યા તેથી ઝડપથી ચાલતો નથી.

૨-૨*. અહીં ભગવાન તિરોહિત થયા છે એવી મનથી ભાવના કરેલી હોવાથી, ગોકુલની લીલાનું સ્મરણ થતાં ભગવાન ત્યાં જ પધાર્યા છે એવી ભાવના થઈ એવો ભાવ છે — લેખ.

આખું ચ વૃક્ષ લીલું હોવા છતાં બળી જાય, તેમ તું અમને (દુઃખ) કરે છે એવો અર્થ છે. ગોકુલ પધારેલા ભગવાનની લીલાનું સ્મરણ થયું^{૨*}, (અને) તેથી જ ઘણું દુઃખ થયું એમ ‘ગોવિન્દ’ શબ્દથી સૂચવેલું છે. પરંતુ જે હમાણાં અમે તપેલાં (દુઃખી) છીએ તેથી તારો (અમારા ઉપર) રોષ હોય^૧ તો પાણ (તું) મલયનો વાયુ સર્પ વગેરેએ ગળેલો આવે છે, તેવાના^૨ ઉપર કોણ અપકાર કરે (કરી શકે)? એમ સૂચવેલું છે ॥૧૯॥

ઉત્થાનિકા: તામસસાત્ત્વિકી (મહારાણીઓ) તો મેઘને ભગવાનના જેવો જોઈને, (તે મેઘ) ચન્દ્રને ઢાંકી દેનારો થએલ હોવાથી ક્ષણ સુધી જાગે કે ઠંડક પ્રાપ્ત કરી હોય તેમ નીચેના શ્લોકમાં તેની પ્રશંસા કરી, પછી પોતાના ગુણોનો (તેનામાં) આરોપ કરીને તે પાણ દુઃખી છે એવી કલ્પના કરીને, (પોતાના) સમાનપાણને લીધે તેનું દુઃખ દૂર કરે છે.

શ્લોકાર્થ: હે શોભાવાળા મેઘ! તું ખરેખર યાદવેન્દ્રનો વડાલો છે. પ્રેમથી બંધાએલો તું અમારી પેઠે શ્રીવત્સચિહ્નવાળાનું ધ્યાન ધરે છે. ઘણી ઉત્કંઠાવાળો, શબલ હૃદયવાળો અમારા જેવો તું વારંવાર સંભારી સંભારીને આંસુઓની ધારાઓ વરસાવે છે. તેમનો પ્રસંગ દુઃખ આપનારો છે ॥૨૦॥

વિવરણ: મેઘમાં વીજળી વગેરે રૂપ ઘણી શોભા રહેલી હોવાથી તે શોભાવાળો છે, તેવા તે(મેઘ)નો આદર કરે છે. તું ભગવાનનો વડાલો છે, કારણકે તું શ્યામ છે, પીળાં વસ્ત્રવાળો છે, પ્રાણીઓને જીવન આપનારો છે અને તેમના તાપને હરનારો છે. તેથી જ તું ખરેખર વડાલો છે. ત્યારે હું સુખી હોવાથી તમને પાણ સુખવાળાં કરીશ એવી શંકા થાય, તેથી તું અમારી પેઠે

૧. તમે તપેલી હોવાથી, તમારો સમ્બન્ધ થતાં મને પાણ તાપ થાય, તેથી તમારા ઉપર રોષ હોય, એવો ભાવ છે - લેખ.

૨. અમને તાપ છે છતાં પાણ તે તાપ (મલય પર્વત ઉપર તેને સર્પ ગળે છે તે) સર્પથી ગળાવા કરતાં વધારે દુઃખ આપનારો નહીં થાય એવો અર્થ છે - લેખ.

શ્રીવત્સચિહ્નવાળાનું ધ્યાન ધરે છે એમ કહેલું છે. તને પાગ સુખ નથી, કારણકે મિત્ર મિત્રોનો વિચાર કર્યા કરે છે, (અને) તે પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેને સુખ થાય છે. હમાણાં ભગવાન (અમારા મહેલની) અંદર પોઢેલા છે, તેથી તેમના દર્શન થતાં નહીં હોવાથી મેઘ માત્ર તેમનું ધ્યાન ધરે છે. “તે (ભગવાન) પાગ સુખથી પોઢેલા છે, તેથી મિત્ર(ભગવાન)ની સુખવાળી અવસ્થાનું સ્મરણ કરી મેઘ પાગ સુખી થાય, પરંતુ કોઈ સમયે દુઃખ ન પામે” એવી શંકા થાય. તેથી શ્રીવત્સ જ ચિહ્ન છે જેમનું એમ કહેલું છે. જેમ શ્રીવત્સમાં લક્ષ્મી રહેતી હોવાથી તેમની સાથે રહેલા ભગવાન અમારી દરકાર કરતા નથી તેથી અમને દુઃખ થાય છે, તેમ બ્રાહ્મણો (ભગવાનનું) અપમાન કરે છે એ ચિંતાથી (મેઘને) દુઃખ થાય છે. તેથી જ એકલો શ્રીવત્સ જ બન્નેના દુઃખનું કારણ હોવાથી ‘અમારી પેઠે’ શબ્દો યોજેલા છે. (દુઃખને) વિસરી જાઓ એવી શંકા થાય, તેથી ‘પ્રેમથી બંધાએલો’ શબ્દ યોજેલ છે. અન્તઃકરણમાં પ્રેમથી બંધાએલો (હોવાથી) વિસરી શકતો નથી એવો અર્થ છે.

“હું સુખી છું ; દુઃખી પુરુષના કયા ગુણો તમો(મહારાણીઓ)એ મારામાં જોયા?” એ જાણવાની ઈચ્છા થાય, તેથી શ્લોકનો ઉત્તરાર્થ કહેલો છે. પાંચ પ્રકારનું દુઃખ તને જાણાય છે : ૧) આરમ્ભમાં ઘણી જ ઉત્કંઠા છે એ મનનો દોષ (દુઃખ) છે. ૨) શબલ હૃદયવાળો છે. શબ્દના બલવાળું એટલે લૌકિક કાર્યમાં નિન્દાને પાત્ર થએલું છે હૃદય જેનું તેવો (તું છે), તેથી જ આવી ચડેલી ગર્જનાને પાગ મેઘ અટકાવે છે. ૩) તેથી તું અમારા જેવો^૧ ફીકકો, ગતિ વગરનો અને ઝાંખો છે. ઉપર (આકાશમાં) બેઠેલા સ્થિર રહેલા મેઘને જોઈને^૨ આ કહે છે.

૧. ભગવાન જાગી જશે એવા ભયથી અમે જેમ મોટા સાદે બોલતા નથી તેમ તું પાગ ગર્જના કરતો નથી એવો અર્થ છે — લેખ.

૨. ભગવાન (મહેલમાં) પોઢેલા છે. મહારાણીઓ તો મહેલમાં આવે છે અને બહાર જાય છે, તેથી મેઘ, ચન્દ્ર વગેરેને તેઓ જુએ છે એવો ભાવ છે — લેખ.

૪) ‘આંસુઓથી ધારાઓ વરસાવે છે’ એ શબ્દોથી આ બધા એને ટપી જાય તેવું દુઃખ કહે છે. ૫) વારંવાર અટકી અટકીને આંસુઓ વરસાવવાનું થાય છે, તેથી ‘સંભારી સંભારીને’ એમ કહેલું છે. અને વારંવાર સ્મરણ ઘણું દુઃખ આપનારું હોય છે. “અમે (મેઘે) શું અપરાધ કર્યો છે જેથી અમને દુઃખ થાય?” એવી શંકા થાય, તેથી ‘તેમનો પ્રસંગ દુઃખ આપનારો છે’ એ શબ્દો યોજેલા છે. તેમનો (ભગવાનનો) માત્ર પ્રસંગ જ દુઃખનું કારણ છે. ‘પ્રકૃષ્ટઃ’=ઘણો જ સંગ તો ઘણું જ દુઃખ કરે. તેમ ન હોય તો અમો(મહારાણીઓ)એ શું અપરાધ કરેલો છે? અને જગતમાં કોઈ પાણ એવો દેખાતો નથી કે જે ભગવાનની સાથે સંબંધ પ્રાપ્ત કરીને એક ક્ષણ પાણ સુખી રહ્યો હોય. આ દોષ (ભગવાન સાથે) પ્રસંગ થયા પછી થાય છે. જોગે અનુભવ કરેલો નથી તે (ભગવાન સાથે પ્રસંગ થવાથી દુઃખ થશે એમ) જાણતો નથી, તેથી (પ્રસંગ કરવામાં આ દોષ) નડતર કરતો નથી ॥૨૦॥

ઉત્થાનિકા: નીચેના શ્લોકમાં જાણાવ્યા પ્રમાણે સાત્ત્વિકસાત્ત્વિકી (મહારાણીઓ) વિચાર કરે છે.

શ્લોકાર્થ: હે પ્રિયના જેવી અવાજવાણી! તું પદ બોલે છે. હે વલ્લિત કંઠવાણી કોયલ! મરેલાંને જીવાડનારી આ વાણીથી (જાણાએલી) તારું હું આજે શું પ્રિય કરું? મને કહે ॥૨૧॥

વિવરણ: પછી કોયલનો અવાજ સાંભળીને, ભગવાન અમને બોલાવે છે એમ ક્ષણ સુધી પરમ આનંદનો અનુભવ કરીને, આવું સુખ અમને કોયલની વાણીથી થયું એમ (વિચારી), તેની પ્રશંસા કરે છે. ‘પ્રિયના અવાજ જેવો અવાજ છે જેનો તેવી’, હે પ્રિયના જેવા અવાજવાણી! એમ (કહે છે). આ(કોયલ)ને ભગવાનનો સંબંધ છે તેથી તારી (કોયલની) સાથે વાતચીત કરવામાં પાણ કાંઈ પાણ દોષ નથી. “શાથી જાણ્યું કે તે ભગવાનનું જ વાક્ય નથી પરંતુ કોયલનું વાક્ય છે?” એવો વિચાર થાય. તેથી ‘પદ બોલે છે’ એ શબ્દો કહેલા છે. તે બોલે છે તે તેમાં

વાક્યનો અર્થ જાણાતો નથી, તેથી તે બોલે છે તે વાક્ય નથી. પરન્તુ ભગવાને કહેલા પદોનું તે સ્મરણ કરાવે છે. તેથી સમાનપાણાને લીધે તે (કોયલની વાણી) પદ છે. ત્યારે આવી પદવાળી વાણીનો શું ઉપયોગ એવી શંકા થાય, તેથી ‘મરેલાંને જીવાડનારી આ વાણીથી’ એ શબ્દો યોજેલા છે. પહેલાં ભગવાનના વિરહને લીધે અમે લગભગ મરેલાં હતાં. જે (એક) ક્ષણ પાણ (કોયલનો) શબ્દ સાંભળ્યો ન હોત તો મરી જ ગયાં હોત એવો અર્થ છે. આ વાણી મરેલાને જીવાડનારી છે. આ વાણીને લીધે તું જાગવામાં આવી, તેનું અમે શું પ્રિય કરીએ? અથવા અમે જે તારું પ્રિય કરીએ તે ઉપકારનો બદલો હોય^૧ તો પાણ, તે કોયલની વાણી પ્રત્યુપકારનું કારણ હોવાથી તે ત્રીજી વિભક્તિમાં યોજેલ છે. તેઓમાંની એક મહારાણી “મને કહે” એમ વધારામાં કહે છે. મારા સ્થાનમાં આવી એકાન્તમાં કહે. દૂધ-ચોખ્ખા ખીર આપીશ એવો ભાવ છે. પરન્તુ તે આવો શબ્દ ફરી ફરીને બોલ્યા કરજે એવા અભિપ્રાયથી ‘હે વલ્ગિત કંઠવાળી’ એવું સંબોધન કરેલું છે. વલ્ગિત (ઢોંગી) છે કંઠ જેનો તેવી તું છે. તું શબ્દો બોલવા પ્રયત્ન કરે છે પાણ બોલતી નથી^૨ એમ કહેવા માટે આ સંબોધન કરેલું છે. તે મુખ્યત્વે શબ્દ બોલનારી છે એમ જાણાવવાથી ‘હે કોયલ!’ એવું સંબોધન કરેલું છે ॥૨૧॥

૧. તારું શું પ્રિય કરીએ એમ કહ્યું ત્યારે કોયલ સામો ઉપકાર કરતી નથી તેનું કારણ (તેની) તેવી વાણી છે એવો અર્થ છે – લેખ. આ અર્થ બંધબેસતો જાણાતો નથી. વળી શ્રીસુબોધિનીમાં ‘અપ્રત્યુપકાર’ શબ્દ લેખકાર લે છે તેમ નથી પરન્તુ ધીરજભાઈવાળી તથા વૃન્દાવન પ્રેસવાળી બન્ને પ્રતોમાં ‘પ્રત્યુપકારોગાપિ’ શબ્દ છે. તેથી આ પ્રમાણે ભાષાન્તર કરેલું છે.

૨. ‘વલ્ગિત’ શબ્દનો અર્થ ‘ઢોંગી’ અથવા ‘બડાઈખોર’ થાય છે. કોયલ શબ્દ બોલવાનો પ્રયાસ કરે છે પરન્તુ માત્ર પદ જ બોલે છે. ‘પદ’ એટલે શબ્દનો ભાગ. વધારે તે બોલી શકતી નથી તેથી પ્રયાસ ઢોંગી જ છે એવો ભાવ જાણાય છે.

ઉત્થાનિકા : સાત્ત્વિકરાજસી (મહારાણીઓએ) નીચે પ્રમાણે કહ્યું.
 શ્લોકાર્થ : હે ઉદાર બુદ્ધિવાળા ક્ષિતિધર ! તું હાલતો નથી, બોલતો નથી. મોટા વિષયનું ચિન્તન કરે છે. શું તું અમારી પેઠે વસુદેવના પુત્રના ચરાણને સ્તનો ઉપર સારી રીતે ધારણ કરવા ઈચ્છે છે ?
 ૥૨૨॥

વિવરાણ : આ પર્વત પાણ ભગવાનના ચરાણારવિન્દને ધારણ કરતો હોવાથી ભક્ત છે એવો નિર્ણય આ શ્લોકમાં આવે છે. તેવો (ભક્ત) પાણ ભગવાનના નામનો ઉચ્ચાર કરતો નથી તેથી તેનું કારણ પૂછે છે. અને તે ભ્રાન્ત નથી જ એમ ‘હે ઉદાર બુદ્ધિવાળા’ એ સંબોધનથી કહે છે. ઉદાર છે બુદ્ધિ જેની તેવો પર્વત છે. તેની બુદ્ધિ એ પ્રમાણે (નીચે પ્રમાણે) વિચાર કરે છે : “ભગવાનના નામનો ઉચ્ચાર કરવાથી શું ? જેને ભગવાનનો માત્ર આશ્રય છે તે સર્વ કૃતાર્થ થશે. તેવો ઉપાય કરવો જોઈએ કે જેથી બધું ય વિશ્વ જ કૃતાર્થ થાય.” તેથી બધાય પુરુષાર્થવાળા થાઓ એવી (તેની) બુદ્ધિ ઉદાર છે. તેથી જ તું મોટા વિષયનું ચિન્તન કરે છે. તેથી મન નિશ્ચલ હોવાથી (તારી) કાયા પાણ અને વાણી પાણ નિશ્ચલ છે. તે (અર્થ) ‘તું હાલતો નથી બોલતો નથી’ એ શબ્દોથી કહેલ છે. આની બુદ્ધિ સારી હોય તે યોગ્ય છે એમ ‘હે ક્ષિતિધર’ સંબોધનથી કહે છે. ભૂમિ ઉપર રહીને જે ભૂમિને ધારણ કરે તે ઘણી જ સારી બુદ્ધિવાળો છે (હોવો જોઈએ). ત્યારે આવો મોટો વિષય કયો હશે તેનો વિચાર કરી (મહારાણીઓ) પોતે જ ઉત્તરાર્થથી તે વિષય જાણાવે છે. વસુદેવના પુત્રનું જ ચરાણ આવું છે કે એક પાણ પુરુષ તેનું ચિન્તન કરતાં (કરવાથી) વિશ્વનો મોક્ષ કરાવી શકે છે. તેથી ઘણા ભાગે (તેમના) ચરાણનું ચિન્તન જ તે ઈચ્છેલું છે. “આ (તમે) કેમ જાણ્યું ? કારણકે સાધારણ પુરુષ આ વિષય જાણતો નથી” એવી શંકા થાય. તેથી ‘અમારી પેઠે ઈચ્છે છે’ એ શબ્દો યોજેલા છે. અમારી પાણ આ જ ઈચ્છા છે કે ભગવાનના ચરાણને સ્તન ઉપર રાખવું. આ તો જ્યારે ભગવાન પોઢેલા હોય ત્યારે ચરાણ ચાંપવા વગેરે ઉપાયથી થઈ શકે. તારાથી તો (ભગવાન

જ્યારે) તારા ઉપર પરિભ્રમણ કરે ત્યારે (થઈ શકે). પર્વતની ટોચના જેવા ભાગ (તેના) સ્તન છે. (અમારે ચરણને સ્તન ઉપર) સારી રીતે ધારણ કરવાનું બંધ(કામના આસન)માં થાય છે. અને તે(પર્વત)ને (તેનો) સાત્ત્વિક ભાવ ઉભરાતાં જેમ ગયામાં (થએલ છે) તેમ ટોચ ઉપરના મેદાનમાં ચરણની આકૃતિ ગ્રહણ કરવાથી થાય છે. આટલો (અમારામાં અને પર્વતમાં) ભેદ છે એવો અર્થ છે ॥૨૨॥

ઉત્થાનિકા : સાત્ત્વિકતામસ (મહારાણીઓએ) નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

શ્લોકાર્થ : જેમ અમે યદુપતિના પ્રાણ્ય અને દષ્ટિ પ્રાપ્ત નહીં થતા હરાએલા હૃદયવાળાં અને ઘાણા દૂબળા થએલાં છીએ તેમ સિન્ધુની પત્નીઓ પાણ ઈચ્છેલા પતિના પ્રાણ્ય અને દષ્ટિ પ્રાપ્ત નહીં થતાં સૂકાએલા ધરા વાળી કરમાએલી અને હમાણાં કમલની શોભા વિનાની છે ॥૨૩॥

વિવરણ : કીડા (કરવા) માટે બનાવેલા પર્વતોની જે નદીઓ અંતઃપુરમાં હતી તે પહેલાં વર્ષાઋતુમાં અગાધ જલવાળી હતી. પછી ધીમે ધીમે ક્ષીણ થતાં ઉનાળામાં (તેમના) ધરાઓ પાણ સૂકાઈ ગયા. પોતે (મહારાણીઓ) ઘાણા દૂબળા થએલા છે એમ જાણાવવા આ કહેલું છે. “કઈ યોગ્યતાને લીધે નદીઓનું વાર્ગન કરવામાં આવે છે? તેઓમાં કોઈ પાણ ભગવદીય ગુણ નથી” એવી શંકા થાય. તેથી ‘સિન્ધુની પત્નીઓ’ શબ્દ યોજેલ છે. સિન્ધુની એટલે જલના સમૂહની પત્નીઓ થવા છતાં પાણ આ જેમ ઘણી જ ક્ષીણ થએલી છે તેમ અમે પાણ આનંદાકાર કરોરો બ્રહ્માણ્ડોના પતિની પત્નીઓ હોવા છતાં પાણ ઘણો જ ખેદ પામેલા છીએ એમ જાણાવવા તેમની (નદીઓની) કથા કહે છે. શરીરનું દુઃખ હોવા છતાં પાણ જો ચિન્તા ન હોય તો પાણ

૧. મોટા(પતિ)ને પ્રાપ્ત કરીને પાણ કોઈ વાર તેમનો વિયોગ થાય ત્યારે ઘાણા દૂબળા થવું એ ભગવદીયોમાં રહેલ તેઓનો ગુણ છે એવો ભાવ છે
— લેખ. એવો અર્થ જાણાવવા આ શંકા અને તેનું સમાધાન કરેલા છે.

છેવટની સ્થિતિએ પહોંચીને મુખ કરમાય નહીં. તેવું પાગ નથી એમ જાગાવવા ‘હમાણાં કમલની શોભા વિનાની’ એ વિશેષાગ્રયોજેલ છે. “એ પ્રમાણે અંતઃકરણનું દુઃખ અને શરીરનું દુઃખ શાથી થયું?” એ જાગવાની ઈચ્છા થતાં, પોતે જ ‘ઈચ્છેલા પતિ યદુપતિના પ્રાગય અને દષ્ટિ પ્રાપ્ત નહીં થતાં’ એ શબ્દોથી તે(દુઃખ)ના કારણની કલ્પના કરે છે. ઈચ્છેલા પતિ ન મળવાથી મનમાં દુઃખ થાય છે, અને પોતાને પોષનારી (એ પતિની) દષ્ટિ નહીં મળવાથી (શરીર) કરમાય છે. જે કે નદીઓનો પતિ સમુદ્ર છે છતાં પાગ તે જોએલો નથી^૧. ભગવાન તો સર્વના પતિ હોવાથી ‘ઈચ્છેલા પતિ’ છે. અહીં ‘ભર્તા’ = પતિ શબ્દ પાલન કરનારના અર્થમાં યોજેલો છે, કારણકે દષ્ટાન્તમાં લાગુ ન પડે તેવો ગુણ કહેવો એ પ્રસિદ્ધ નથી. જેમ અમે (દૂબળા થએલા છીએ તેમ આ સૂકાએલી છે). અમો ઈષ્ટ પતિના પ્રાગય અને દષ્ટિ વિનાના હમાણાં જ થયા છીએ તેથી ક્ષાણમાત્રમાં દૂબળા થયા છીએ. સજ્જતીય(એક જાતવાળા)નો સજ્જતીય પતિ^૨ હોય. જે (તે પતિ) મોટો હોય તો તેમાં પાગ સ્નેહ રાખે^૩, આ^૪ અર્થ જાગાવવા ‘યદુપતિના’ શબ્દ યોજેલો છે. દષ્ટિ બહારનો (ગુણ) છે. સ્નેહ (પ્રાગય) અંદરનો (ગુણ) છે. (તે) બંને પ્રાપ્ત નહીં થતાં અંદરથી અને બહારથી અમે ઘાગા દૂબળા થએલા છીએ. “જેમ ગળ્યું અન્ન ન હોય ત્યારે જેવું (મગે) તેવાથી પાગ લોક પુષ્ટ થાય છે તેમ બીજાથી પુષ્ટ કેમ ન થવાય?”

૧. આ શ્લોકપરના શ્રીસુબોધિનીના આરમ્ભમાં કહેલું છે કે ક્રીડામાટે મહેલમાં બનાવેલા પર્વતઉપરની આ નદીઓ છે. તેથી આ નદીઓ મહેલની બહાર નીકળતી નહીં હોવાથી તેમાગે સમુદ્ર ન જ જાયો હોય.

૨. પતિ એટલે પાલન કરનાર — લેખ. આ નદીઓનું પાલન કરનાર પતિ ભગવાન જ છે.

૩. ‘તેમાં પાગ સ્નેહ રાખે’ એટલે ‘અસજ્જતીય(એક જાતના ન હોય તેવા)નું પાગ પાલન કરે’ એવો અર્થ છે — લેખ.

૪. ‘આ’ એટલે ‘મોટાપાણું’ એવો અર્થ છે — લેખ.

એ વિષયમાં ‘હરાએલા હૃદયવાળા’ એ વિશેષાગ્ર યોજેલ છે. હૃદય પહેલાં જ હરાઈ ગએલું છે. તેથી જે સાધનથી કોઈનું પાગ ગ્રહણ થાય (થઈ શકે) તે ભગવાને જ હરી લીધેલું છે. તેથી હવેથી બીજા(કોઈ)થી પુષ્ટ થવાના નથી એવો અર્થ છે ॥૨૩॥

ઉત્થાનિકા: એવી રીતે બહાર વિચાર કરતી કેટલીક ગુણાતીત (મહારાણીઓ) દૂર ગયા. પછી અંત:પુરમાં જ નદી વગેરેના તીરઉપર રહેલા હંસને જોઈને તેમણે નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

શ્લોકાર્થ: હે હંસ! ભલે આવ્યો. બેસ. દૂધ પી. શૌરિની કથા કહે. તને દૂત જાણીએ છીએ. અજીત કુશલ છે ને? અમને પહેલાં જે કહેલું તે અસ્થિર મિત્રતાવાળા સંભારે છે? અમે તેમને શામાટે ભજીએ? હે મીઠડા! લક્ષ્મી વિનાના કામના પૂરનાર તેમની વાર્તા કર. શું સ્ત્રીઓમાં તે (લક્ષ્મી) જ એકમાં જ નિષ્ઠાવાળી (અનન્ય) છે? ॥૨૪॥

વિવરણ: તે (ગુણાતીત મહારાણીઓ) તો શુદ્ધ હતી, ભગવાનને કોઈ પ્રકારે દોષ દેતી ન હતી^૧. તેથી ભગવાન પોતાનું માત્ર હિત^૨ કરે છે એમ વિચારતી હતી. અને તેઓનું હિત ભગવાન સાથે સંબંધ થવાથી જ થાય. અને તે માનવતીઓનો તે (તેવો) સંબંધ માન ઉતરાવ્યા વિના પોતાની મેળે થાય નહીં. તેથી ભગવાને (તેમનું) માન ઉતરાવવા આ(હંસ)ને મોકલેલો છે. કારણકે આ હંસ છે એટલે સારા અને ખરાબના ભેદને જાણે છે. તેથી તે ગુણાતીત આપણને ભગવાનની પાસે લઈ જશે એવો નિશ્ચય કરીને (તેનું) ‘હે હંસ!’ એમ સંબોધન કરે છે. તે પોતાને માટે (સ્વ+અર્થમ) આવેલો હોવાથી તેનું કુશલ પૂછે છે. અમે

૧. ‘દોષરહિતા:’ એટલે ‘દોષના આરોપ વગરની’, (એટલે ભગવાનનો દોષ કાઢતી નહીં તેવી) – લેખ.

૨. ભગવાન માત્ર ભક્તોનું હિત કરે છે, પરન્તુ કોઈ સમયે અહિત કરતા નથી, એમ વિચારતી હતી – એવો અર્થ છે. ‘માત્રમ્’ શબ્દ પછી ‘ભગવાન કરે છે’ શબ્દો અધ્યાહાર છે – લેખ.

તરત સાધ્ય થઈશું (માની જઈશું) નહીં એમ જાણાવવા ‘બેસ’ એમ કહેલું છે. “અમે પક્ષીઓ નિત્ય ભૂખ્યાં થતાં હોવાથી તે ભૂખ મટાડવાનો ઉપાય અમારે કરવો જોઈએ, તેથી મારે જવું જોઈએ” એવી શંકા થાય, તેથી ‘દૂધ પી’ એમ કહેલું છે. આથી (મહારાણીઓ તેને) એમ જાણાવે છે કે અહીં રહીશ (રોકાઈશ) તો દૂધની પેટે અમને ભગવાન પાસે તું લઈ જઈશ, પાણ બીજે જઈશ તો જલની પેટે જેમનામાં મીઠાશ દેખાતી ન હોય તેવીઓને લઈ જઈશ. (અહીં) રોકાઈને શું કરવું એવી શંકા થાય, તેથી ‘શૌરિની કથા કહે’ એ શબ્દો યોજેલા છે. (ભગવાનના) પિતાના નામથી (ભગવાનમાં) શૌર્ય છે એમ સિદ્ધ કરતી તેમની કથા છે એમ કહેલું છે. “હું શૌરિની કથા જાણતો નથી” એમ (તારે) ન કહેવું, એમ ‘તને દૂત જાણીએ છીએ’ એ શબ્દોથી કહેલું છે. પહેલાં પાણ હંસો દૂત હતા તેથી તું પાણ હંસ (હોવાથી દૂત છે) એવા અનુમાનના અર્થમાં ‘નુ’ શબ્દ યોજેલો છે. (તારે અહીં) આવવાનું બીજું પ્રયોજન નહીં હોવાથી તું દૂત જ છે એવો નિર્ણય કરીએ છીએ — એવો (તે શબ્દનો) અર્થ છે. તેથી દૂતપાણનો નિશ્ચય થાય તે માટે (શૌરિની) કથા કહે.

“પૂછેલું ન હોય તે ન કહેવાય” એવી શંકા થાય તેથી “અજીત કુશલ છે ને?” એમ પૂછે છે. (તે) અજીત (કોઈથી જીતાએલ નહીં તેવા) હોવાથી કુશલ તો છે જ, પરંતુ સર્વને હાણતાં (કદાચ) દુઃખી થાય. તેથી કુશલ છે કે નહીં એવો પ્રશ્ન (પૂછેલ છે). અથવા “શયનમાંથી ઊઠેલી નારી શુદ્ધ હોય છે, પુરુષ અશુદ્ધ હોય છે” (નારદીયપુરાણ ૧૧૪૧૧૬) એ વાક્ય પ્રમાણે (સ્ત્રીસાથે) સંબંધ થાય ત્યારે જુદા પ્રકારના (અશુદ્ધ) થાય, તેથી ‘સ્વસ્તિ’ કલ્યાણરૂપવાળા એટલે શુદ્ધરૂપવાળા છે કે નહીં (એમ પૂછ્યું છે). તેમ હોય (સ્ત્રીસંબંધ થવાથી અશુદ્ધ હોય) તો પોતાનું તે સમયે જવું નકામું થાય, અને ભગવાન અજીત હોવાથી તેમનો પરાજય પાણ થતો નથી, તેથી સન્દેહને લીધે પ્રશ્ન પૂછેલો છે. પ્રશ્નનો અંગીકાર કરવાથી જ ભગવાન કુશલ છે એવો ઉત્તર પ્રાપ્ત થતાં “અમને પહેલાં જ કહેલું

તે અસ્થિર મિત્રતાવાળા સંભારે છે?” એવો બીજો પ્રશ્ન કરે છે. પહેલાં કહેલું કે તારા જેવી પ્રેમવાળી સ્ત્રીને મકાનોમાં હું જોતો નથી^૧. એવું જ પહેલાં કહેલું તે (ભગવાન) સંભારે છે કે નહીં એવો અર્થ છે. “સર્વ જાગનારને સ્મરણ ન રહે તેનું શું કારણ?” એવી શંકા થાય, તેથી ‘અસ્થિર મિત્રતાવાળા’ એ વિશેષાણ યોજેલું છે. કારણકે કોઈ પાણ કાંઈ પાણ સદા સંભારતું નથી. મિત્રતા હોય ત્યાં સુધી સ્મરણ રહે, અને ભગવાન અસ્થિર મિત્રતાવાળા છે. “સમ્પૂર્ણ રીતે (ભગવાનને તે) સાંભરે છે ; મારી સાથે ચાલો” એમ હંસ કહે, તેથી ‘અમે તમને^૨ શામાટે ભજીએ?’ એમ કહેલું છે. બીજાં કાર્યો^૩ તો પતી જ ગયાં છે. મિત્રતામાં પાણ સન્દેહ છે. તેથી ભજવાનું કારણ નહીં રહેવાથી અમે (તમને) શામાટે ભજીએ? તેમાં પાણ ‘અમે’ પ્રસિદ્ધ છીએ. “છતાં કોઈ તજવો જોઈએ, સાથે ચાલો” એમ (હંસ) કહે, તેથી ‘હે ક્ષૌદ્રાલાપય!’ એવું સંબોધન કરે છે. સાકર જેવી મીઠી વાત છે જેની તે (ક્ષૌદ્રાલાપય:). તારી (તેની) માત્ર વાણીમાં મીઠાશ છે. મીઠી વાણીવાળા પાસે જાય છે તે ક્ષૌદ્રાલાપય:. તેનું સંબોધન છે. ‘હે ક્ષૌદ્ર!’ એવા સંબોધનમાં પાણ મીઠાશ સ્પષ્ટ છે. ક્ષુદ્ર એટલે ઉલકાના સંબંધવાળો (તે ક્ષૌદ્ર) એમ કેટલાક નિન્દા કરનારું આ સંબોધન છે એમ કહે છે. અને^૩ તે જ ભગવાનની તું ‘આલાપય’ વાર્તા કર. કામના પૂરનાર ભગવાનનું ગાનથી આલાપન કર. કામના પૂરનાર ભગવાન પ્રતિ મીઠી વાતો કરવા જનારો તું છે, પરંતુ તેમની વાર્તા કર્તો લક્ષ્મીની વાત કરીશ નહીં. તે અર્થ ‘લક્ષ્મી વિના’ શબ્દોથી કહેલો છે. “તે

૧. શ્રીમદ્ભાગવત ૧૦૫૭૫૫.

૨. ‘તમ’ એટલે ‘તેમને’. અમે તેમને શામાટે ભજીએ? અને ‘તમ આલાપય’ તેમની વાત કર — એ બન્ને વાક્યોમાં ‘તમ’નો સંબંધ લેવાનો છે. તેથી ‘આલાપય કથય ચ’ એમ ‘ચ’શબ્દ આગળ મૂકેલો છે — લેખ.

૩, ૩. બીજી નાધિકા ભગવાન પાસે હતી તેથી ભોગ વગેરે કાર્યો પતી ગયાં (થવાનાં નથી) એવો અર્થ છે — લેખ.

(લક્ષ્મી) પરમ ભક્ત માત્ર ભગવાનમાં જ આસક્તિવાળા જ છે ; તેમનું (ભગવાનની) સાથે ગાન કેમ ન થાય? ” એવી શંકા થાય. તેથી ‘શું સ્ત્રીઓમાં તે જ એકમાં જ નિષ્ઠાવાળી છે?’ એમ કહેવું છે. શું તે જ એકમાં નિષ્ઠાવાળી છે? (એમ નથી) પરન્તુ બધીય સ્ત્રીઓ^૧(તેવી છે). અથવા સ્ત્રીઓની મધ્યે એમ છઠ્ઠી વિભક્તિ (‘સ્ત્રિયઃ’ શબ્દની) ગણવી, અને જાતિ(સ્ત્રીજાત એવો તે)નો અર્થ હોવાથી એકવચન યોજેલું છે — એમ કેટલાક કહે છે. જેઓનો વિરોધ સમ્પૂર્ણ થયેલો છે તેવી આવા ભાવવાળી સ્ત્રીઓનું વર્ણન કરેલું છે ॥૨૪॥

ઉત્થાનિકા : એ પ્રમાણે સ્ત્રીઓને કીડામાં પ્રાપ્ત થયેલ સંસાર (ભગવાને) ફીટાડ્યો. પછી (તેમનો) ભગવાનમાં ભાવ સમ્પૂર્ણ જ થયો. તેથી નીચેના શ્લોકમાં (તેમને પ્રાપ્ત થયેલ) ફલ કહે છે.

શ્લોકાર્થ : એવી રીતે યોગેશ્વરોના ઈશ્વર શ્રીકૃષ્ણમાં કરાતા આવા ભાવથી માધવની સ્ત્રીઓ પરમગતિને પામી ॥૨૫॥

વિવરણ : આવો સર્વ પ્રકારનો લોકાતીત ભાવ ભગવાને જ ભ્રાન્ત બનાવેલો. પ્રમેય ભગવાનના બલથી જ આ ભાવ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનારો થયેલ એમ જાણાવવા ‘યોગેશ્વરોના ઈશ્વર શ્રીકૃષ્ણમાં’ એ શબ્દો યોજેલા છે. યોગ વગેરે પાણ ભગવાનની કૃપાથી ફલ આપે છે, તે જ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ છે. તેથી તેઓને પરમાનન્દની પ્રાપ્તિ થાય તેમાં શું સન્દેહ — એવો અર્થ છે. મહાદેવ વગેરે યોગેશ્વરો છે ; તેમને પાણ વશ રાખનારા (શ્રીકૃષ્ણ છે). સાધનોમાં યોગ મોટો (મોટું સાધન) છે, તેથી તે જ કહેલો છે. ભક્તિયોગ વગેરે પાણ ‘યોગ’શબ્દથી જ ઓળખાતા હોવાથી યોગ જ છે. ‘માધવ્યઃ’ એટલે માધવની સ્ત્રીઓ. ‘પરમગતિ’ એટલે ભગવાનની પ્રાપ્તિ. જ્યારે તેઓનો ભગવાન સાથે સંબંધ ન હોય તે ક્ષણે

૧. અહીં ‘સ્ત્રિયઃ’શબ્દ પહેલી વિભક્તિના બહુવચનના અર્થમાં લીધો છે. બધી સ્ત્રીઓ ભગવાનમાં એકનિષ્ઠાવાળી છે એવો ભાવ છે.

પાગુ તેઓને ભગવાનની પ્રાપ્તિ હતી એવો અર્થ છે. નિયમવિધિ^૧ પ્રમાણે આમનો ફલ સાથેનો સંબંધ જાગ્રાવવો જોઈએ. તેમ કરવામાં ન આવે^૨ તો શરીર, આત્મા વગેરે વિકલ્પોનો ‘માધવની સ્ત્રીઓ’ વગેરે શબ્દ સાથે વિરોધ થાય^૨ ॥૨૫॥

૧. “જુદા જુદા પક્ષ હોય (જાઝામાંથી અમુક લેવાનું હોય) ત્યાં નિયમ થાય”. તેથી જ્યારે ભગવાન સાથે તેઓનો સંબંધ ન હોય ત્યારે ન થએલો સંબંધ પાગુ તેમને હતો એમ ‘લેભિરે’ એ પરોક્ષભૂતકાલના પ્રયોગથી કહેવું છે. ભગવાનનો તેમને સંબંધ ન હોય ત્યારે પાગુ ‘આવા ભાવ’ના કારણને લીધે તેઓને અંદરથી ભગવાનનો સંબંધ છે જ. તેથી આમને પરમગતિ એટલે ભગવાનરૂપી ફલનો સંબંધ થયો છે એમાં સંશય નથી એવો અર્થ છે. અહીં વિધિવિદ્ અથવા આજ્ઞાર્થકાલનું રૂપ નથી, તેથી શબ્દની એવી ભાવના ન હોવા છતાં પાગુ અર્થની ભાવનાથી વ્યાખ્યાન કરવું જોઈએ એવો અર્થ છે – લેખ.

૨-૨. ભગવાનનો સંબંધ નવો થાય છે એમ વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે તો દેહ-ઈન્દ્રિયો-પ્રાણ-અંતઃકરણ અને જીવ એ બધાને ભગવાનની પ્રાપ્તિ થતાં ‘માધવની સ્ત્રીઓ’ વગેરે શબ્દનો વિરોધ થાય. કારણકે માધવી તો માત્ર દેહ જ છે. તેથી દેહને જ ભગવાનની પ્રાપ્તિ થઈ ગાગાય પરંતુ બીજા(જીવ વગેરે)ને થઈ ન ગાગાય – એવો અર્થ છે. સદાનો ભગવાનનો સંબંધ તેમને છે એમ માનતાં તો અપૂર્વ (નવીન) રીતે તો ભગવાનની પ્રાપ્તિ પહેલાં જ કહેવાઈ. ત્યાં “આત્માને શાગુચાર્યો” (શ્રીમદ્ભાગવત ૧૦૧પાલ) વગેરે વાક્યથી ભગવાનની જે ભોગ્ય છે તેઓના દેહ વગેરે પાગુ આત્મા જ છે એમ વિરોધને પહેલાં જ દૂર કરેલો છે. અહીં પાગુ તેમ જ જાગુવું. તેથી બધોય સંઘાત (દેહ, પ્રાણ વગેરે સર્વ) ભગવાનથી ભોગ્ય હોવાથી માધવની સ્ત્રી (માધવી) છે. જે ભગવાનનો નવીન સંબંધ થાય છે એમ માનીએ તો વિરોધ પાગુ નવી રીતે દૂર કરવો જોઈએ. તે કરેલ નહીં હોવાથી વિરોધ રહે જ. સદાનો ભગવાનનો સંબંધ છે એ મત પ્રમાણે તો પહેલાં જાગાવેલો સંબંધ જ અહીં જાગાવેલો છે. તેથી વિરોધ પાગુ પહેલાં દૂર કરેલો તે જ પ્રમાણે દૂર થએલો જાગુવો એવો ભાવ છે. નવો સંબંધ થાય છે એ મત પ્રમાણે ‘આવા ભાવથી’ એમ કહેલ હોવાથી આ ભાવ

ઉત્થાનિકા : “બહિર્મુખ, સંસારમાં પરોવાએલ ચિત્તવાળી, ભગવાનને પાણ સંસારના જ પ્રકારથી પ્રાપ્ત થએલી(સ્ત્રીઓ)ના બધા સંઘાતનો એ પ્રમાણે પ્રવેશ કેમ થયો?” એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે.

શ્લોકાર્થ : (જેમનું) માત્ર શ્રવાણ થતાં પાણ (શ્રવાણ કરનાર) સ્ત્રીઓનું તથા ઘાણી કીર્તિવાળાનું ગુણગાન કરનારીઓનું મન જે બલપૂર્વક ખેંચી લે છે તે દર્શન કરનારીઓનું (મન ખેંચી લે) તેમાં કહેવું જ શું! ॥૨૬॥

વિવરણ : ભગવાન સ્ત્રીઓને માટે જ પ્રકટ થયા છે એમ કહેલું છે. તેથી તેમના માટે જ અવતાર લીધેલો હોવાથી તેઓનું કાર્ય કરવું જરૂરી હોવાથી માત્ર સંબંધની જ જરૂર રાખે છે. તે (સંબંધો) પૈકી માત્ર શ્રવાણ ઘાણો જ સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થતો સંબંધ હોવાથી તે જ જાગાવેલો છે. ‘માત્ર’શબ્દથી વિચાર વગેરેની જરૂર નથી એમ કહેલું છે. આ વિષયમાં પ્રમેયબલ જ મુખ્ય હોવાથી ભગવાન પોતે બલપૂર્વક મનને ખેંચી લે છે. ચારે ય બાજુથી તેને ખેંચી પોતાની અંદર જ રાખે છે એવો અર્થ છે. તેમના (માત્ર શ્રવાણ કરનારીના) કરતાં કીર્તન કરનારનું ઉત્તમપણું ‘ઘાણી કીર્તિવાળાનું ઘાણું ગાન કરનારીઓનું’ એ શબ્દથી કહે છે. ‘ઉરુગાય’ (ઘાણી કીર્તિવાળા) ભગવાન ‘ઉરુગીતઃ’ ઘાણું ગાન કરાએલા છે જેમનાથી તેવી સ્ત્રીઓનું મન ખેંચી લે છે. ભગવાન કોઈથી રોકાએલા^૧ કે નિન્દાએલા નથી^૧ એમ જાગાવવા ‘ઉરુગાય’ = ઘાણી કીર્તિવાળા

ફલ સાથે સંબંધ થવામાં ફરાણ (સાધન) છે. તેથી ભાવ સાધનરૂપ જ રહે પાણ ફલરૂપ ન થાય. સદાનો સંબંધ છે એ મત પ્રમાણે તો ભાવ તેવો સંબંધ હોવામાં માત્ર હેતુરૂપ છે અને તેથી તે સન્દેહ વિના ફલરૂપ સિદ્ધ થાય છે એવો ઘાણો ગૂઢ આશય છે — લેખ.

૧-૧. ‘પ્રહતત્વાય’ શબ્દ છે. ‘પ્રગતો હતઃ પ્રહતઃ = અપ્રતિહતઃ’ રોકાએલા નહીં તેવા — એવો તેનો અર્થ છે. ઘાણાય ભગવાનનું ગાન કરે છે (તેથી ભગવાન ‘ઉરુગાય’ છે) એવું ‘ઉરુ’શબ્દનું તાત્પર્ય છે. તેમનું કીર્તન ગાનરૂપ હોવાથી તે નિન્દાએલા નથી. તેથી ‘અવિગીતત્વાય’ એમ કહેલું છે — લેખ.

પદ યોજેલું છે. ગાન એટલે કીર્તન કરનારીઓનું મન પાણ બલપૂર્વક ભગવાન ખેંચી લે છે એવો અર્થ છે. જોકે અહીં પાણ કેમુતિકન્યાય^૧ કહેવો જોઈએ, છતાં પાણ આગળ જ કહેલો છે તેનું અહીં પાણ અનુસન્ધાન કરવું. “છતાં પાણ જેઓ એક (ભગવાનના જ) સ્થલમાં^૨ રહીને તેમના દર્શન કરે છે તેઓનું મન ખેંચી લે છે એમ ક્યાંથી બને?” (એવો પ્રશ્ન કરવામાં આવે તો જાણવું કે એ તો) સિદ્ધ જ છે. ભગવાનમાં મન રહેતું હોવાથી વિષય(ભગવાનના શ્રીઅંગ)ની સુન્દરતાને લીધે જ મન વશ થતું હોવાથી (તેને ખેંચી લેવામાં) પ્રમેયબલની પાણ જરૂર રહેતી નથી એવો અર્થ છે. આ^૩ ત્રણ પ્રકારની સગુણ સ્ત્રીઓનું નિરૂપણ કર્યું ॥૨૬॥

ઉત્થાનિકા: નીચેના શ્લોકમાં ગુણાતીત (મહારાણીઓ)ની ઘણી પ્રશંસા કરે છે.

શ્લોકાર્થ: જેમાણે (ભગવાન) પતિ હોવાની બુદ્ધિથી ચરાણ ચાંપવા વગેરેથી પ્રેમથી જગતના ગુરુની સેવા કરી તેઓના તપનું શું વાર્ગન કરવું! ॥૨૭॥

વિવરાણ: જેઓને સર્વભાવથી (ભગવાન સાથે) બારોબાર દેહનો સંબંધ હતો, અને તે પાણ પ્રેમથી એટલે અંદરનો સંબંધ (અને) ચરાણ ચાંપવા વગેરેથી એટલે બહારનો સંબંધ હતો (તેઓના તપનું શું વાર્ગન કરવું!). ‘જગતના ગુરુ’ એ શબ્દથી ક્રિયાથી

૧. ‘કિમ્ ઉત’ એટલે કેટલું બધું વધારે! એ શબ્દ ઉપરથી ‘કેમુતિક’ શબ્દ થયો છે. ‘કેમુતિકન્યાય’ એટલે ‘તો પછી આમનું તો કહેવું જ શું? અથવા આમને તો તેમ થાય એમાં આશ્ચર્ય જ શું?’ એવો અર્થ જાણાવવો તે.

૨. ‘એક સ્થલમાં’ એટલે ભગવાન જે દેશમાં છે તે દેશમાં, તેમની નજીક’ એવો અર્થ છે – લેખ.

૩. આ શ્લોકમાં વાર્ગવેલી ૧) શ્રવાણ ૨) કીર્તન અને ૩) દર્શન કરનારી તમોભાવ, રજોભાવ અને સત્ત્વભાવવાળી એવો અર્થ છે – લેખ.

એટલે વેદમાં કહેલા પ્રકારથી પાણ તેઓને ફલની પ્રાપ્તિ થવાનો ઉપાય કહેલો છે. ‘પતિ હોવાની બુદ્ધિથી’ એ શબ્દથી તેઓની બુદ્ધિનું ધાગું ઉત્તમપાણું જાગાવેલું છે. એટલે તેઓની બુદ્ધિ ભગવાન જાહેર છે એવી (અન્તર્ગૃહગતા) ગોપીઓની બુદ્ધિ જેવી^૧ ન હતી — એવો ભાવ છે.

કારિકાર્થ: ૧) બુદ્ધિ ૨) પ્રપત્તિ ૩-૪) બન્ને પ્રકારના સંબંધ ૫) વેદના વાક્યનું બલ અને ૬) પ્રમેયબલ^૨ એવા સ્ત્રીઓના છ શ્રીકૃષ્ણમાં રહેલા ભાવો જાગાવેલા^૩ છે. એકેકો (ભાવ) પાણ ધાગા પુણ્યથી પ્રાપ્ત થાય તેવો છે તો પછી છનું તો કહેવું જ શું! તેથી તેઓના તપની પ્રશંસા કરવા કોણ શક્તિમાન છે!

તે અર્થ ‘તેઓના તપનું શું વાર્ગન કરવું!’ એ શબ્દોથી કહેલો છે ૥૨૭૥

ઉત્થાનિકા: એ પ્રમાણે બધી(સ્ત્રીઓ)ના નિરોધનું નિરૂપાણ કરી, (ભગવાને) જે પ્રસંગને લીધે કરેલું તે પાણ ભગવાને ઈચ્છેલું

૧. અહીં ઉપાધિવાળી સ્ત્રીઓનું પ્રકારણ હોવાથી ‘ગોપીઓ’ શબ્દથી ઘરની અંદર રહેલી ગોપીઓ જ (જુઓ શ્રીમદ્ભાગવત ૧૦૧૨૬૫) કહેલી છે. કામની ઉપાધિવાળો પ્રેમ બે પ્રકારનો છે: ૧) પતિ તરીકેનો અને ૨) જાહેર તરીકેનો. તે પૈકી પતિ તરીકેનો પ્રેમ પ્રમાણના વિચારથી ઉત્તમ છે. (જાહેર તરીકેનો પ્રેમ ઘરની અંદર રહેલી ગોપીઓનો હતો). ઉપાધિ વગરના સ્નેહવાળી (ગોપીઓ)નું તો આ પ્રકારણ જ નથી. તેથી તેમના વિષે કાંઈ ખોટું સમજવું નહીં — લેખ.

૨. આ છ ભાવો અનુક્રમે નીચેના શબ્દોથી જાગાવેલા છે: ૧) બુદ્ધિ ૨) (ભગવાન) પતિ હોવાની બુદ્ધિ ૩) (પ્રેમથી) સેવા કરી ૪) ચરણ ચાંપવા વગેરેથી ૫) જગતના ગુરુ ૬) ‘યા:’ = જેમાણે — આ શબ્દથી એમ જાગાવેલું છે કે તેઓનું સ્વરૂપ જ તેવું હોવાથી તેમને પ્રમેયબલ પ્રાપ્ત થએલું — લેખ.

૩. અહીં ‘ભાવો’ શબ્દ અધ્યાહાર છે — લેખ.

જ હતું એમ જાણાવવા, (તેવું કાર્ય) નીચેના શ્લોકમાં જાણાવે છે.

શ્લોકાર્થ: એ પ્રમાણે સત્પુરુષોના ફલરૂપ (ભગવાને) વેદમાં કહેલા ધર્મનું આચરણ કરતાં ધર્મ, અર્થ અને કામના સ્થાનરૂપ ઘરને વારંવાર દેખાડ્યું ॥૨૮॥

વિવરણ: જેમ ભગવાને નિરોધ ઈચ્છેલો હતો તેમ લોકોને શીખવવા માટે વેદમાં કહેલો ધર્મ પાળ ઈચ્છેલો હતો. તેનું કારણ ‘સત્પુરુષોના ફલરૂપ’ એ શબ્દથી કહેલું છે. તેમ ન હોત (ભગવાને ધર્મ કરવાનું ઈચ્છેલ ન હોત) તો સત્પુરુષોના માર્ગની વ્યવસ્થા ન રહેત, એટલે સત્પુરુષોનું રક્ષણ થાત નહીં. માત્ર વૈદિકધર્મ જ ભગવાને ઈચ્છેલો હતો એટલું જ નહીં પરંતુ સ્માર્ત ત્રિવર્ગ (ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણનો સમૂહ) પાળ, તેમાં જેઓની આસક્તિ હોય તેઓની બુદ્ધિનું રક્ષણ કરવા, ઈચ્છેલો હતો એમ ‘ધર્મ, અર્થ અને કામના ઘરને’ એ શબ્દોથી કહેલું છે. ત્રિવર્ગનું ‘પદમ’ સ્થાનરૂપ ઘર હોવાથી (ભગવાને) ‘મુહુ:’ વારંવાર સોળહજાર પ્રકારથી લોકોને તે દેખાડ્યું ॥૨૮॥

ઉત્થાનિકા: એ પ્રમાણે ભગવાન ધર્મપરાયાણ છે એમ કહીને, (તેમની) સ્ત્રીઓ તેવી ન હોય તો ગૃહસ્થપાણું ધર્મથી વિરુદ્ધ થાય, તેથી તેઓ પાળ ધર્મપરાયાણ હતી એમ જાણાવવા^૧ નીચેનો શ્લોક કહે છે.

શ્લોકાર્થ: ઉત્તમ ધર્મ આચરતા ગૃહસ્થ શ્રીકૃષ્ણની મહારાણી તો સોળહજાર (દરેક) સોથી અધિક હતી ॥૨૯॥

વિવરણ: ઘણો જ ઉત્તમ ધર્મ આચરતા ગૃહસ્થ તરીકે નાના રૂપો ધારણ કરેલ શ્રીકૃષ્ણ સ્વરૂપથી એક^૧ (હતા અને) તેમની મહારાણી સોળહજાર હતી. ‘મહિષ્યા:’ શબ્દ છઠ્ઠી વિભક્તિના એકવચનનું રૂપ છે. (તેનો) અર્થ એવો છે કે જેમ એક શ્રીકૃષ્ણ

૧, ૧. ‘આ શ્લોક’ એ શબ્દો અધ્યાહાર છે. તેથી ભગવાનનું ગૃહસ્થપાણું ધર્મપરાયાણ જ હતું એવો આ શ્લોકનો વાક્યાર્થ છે - લેખ.

ઘાગા ગૃહસ્થ બનેલા તેમ એક^૧ મહારાણી સોળહજાર (સંખ્યાવાળી) થએલી. ‘તુ’ = તો શબ્દ બીજો પ્રકાર ન હતો એમ જાણાવે છે. ‘સોથી અધિક’ એ (સોળ)હજારનું વિશેષણ છે, ‘એકસો સંખ્યાવાળીથી પાગ વધારે’ એવો તેનો અર્થ છે. (સોળહજારમાંની) એક પાગ (દરેક) સ્ત્રી સર્વભાવથી એકસો સ્ત્રીઓથી પાગ અધિક હતી — એવો (અર્થ છે) ૥૨૮૥

---

૧. લક્ષ્મીજીએ જ સોળહજારરૂપ ધારણ કરી સર્વમાં પ્રવેશ કરેલો. તેમ ન હોત તો (બીજી પત્નીઓ) ભગવાને ભોગ કરવા યોગ્ય ન હોત એવો ભાવ છે. જેમ એક જ ભગવાને ઘાગા રૂપ ધારણ કરેલા એ પ્રમાણે લક્ષ્મીજી ભગવાનના જેવા ગુણવાળા હતા એમ કહી તેમનું પાતિવ્રત્ય જાણાવેલું છે. તેથી આ ધર્મપરાયણરૂપ હોવું એવો આ શ્લોકનો અર્થ ઘટે છે. સોળહજાર મહારાણીઓ હતી એ તો પાછળ પાંચમા શ્લોકમાં કહેલું છે, તેથી આ જ આ શ્લોકનો અર્થ છે એવો ભાવ છે — લેખ.

NIBANDH's Translation

– By Asit Shah

Kaarikaa meaning: Thereafter, in the adhyaya of stories, detachment (Vairagya) has been narrated, since the Nirodha (total involvement) attains entirety only after detachment (460).

Does it need to be said that SriKrishna possesses detachment, when merely on getting associated to Him, His wives, who were full of romantic feelings, became detached from the mundane world ?! (461).

To help arrive at this conclusion, our Lord plays these games and thereby playfully detached His wives from mundane matters (Samsaara) (462-463).

Explanation:

Towards the end of the 10th Canto, the narration of detachment is there. Its purpose is hereby revealed in the Kaarikaa, that without detachment, the Nirodha is not attained in entirety. Without detachment, our heart can't fully get involved in Him. Except detachment, nothing else is needed at this juncture. Hence detachment is narrated in this Adhyaya of stories.

How one can prove or come to know that our Lord possesses detachment? Simply because His wives, full of romantic feelings, acquired detachment on associating with Him! Does one need to say then, that He possesses detachment ?!

When detachment is the topic of the narration, why the narration starts with His games? As an answer, the Kaarikaa states that He binds His devotees by His games ; this is His *modus operandi*! So while concluding the 10th Canto and its topic, His games have been narrated.

This way, in order to uplift His devotees, He gets their hearts involved in Him by playing His divine games. His wives were likely to get attached to mundane things (Samsaara), as they had romantic feelings. But

He detached them. This is the outcome of total involvement in Him (460-463).

Kaarikaa meaning: The morning bird Kurari and such other 10 objects, on getting associated to Him, became liberated from gunas (Gunaateeta). On entering the hearts of the queens, they remove their doubts (464).

On His disappearance from His queens' hearts, they became unsettled and started doing activities for sake of Him (465).

The theme of the 10th Canto is Nirodha (Total involvement), so the Canto ends with it. The devotees of future will also attain their Nirodha by reciting these stories of His games (466).

Explanation:

What is the proof that the queens were liberated from mundane matters (Samsaara)? The kaarikaa answers that the Kurari bird etc. 10 objects, on getting associated with our transcendental (Gunaateeta) Lord, themselves became liberated from qualities (Gunaateeta). On their entry into the hearts of the queens, such thoughts were generated which prove that they are no more attached to the mundane matters. No doubt is left in this regard (464).

Though our Lord was sleeping nearby, the queens thought that He has disappeared! They got unsettled and wished for His company! This is how the love is! If they would have been attached to the mundane matters, they would have got busy in household chores etc. But here the narration is that their all activities are for sake of Him. They are in His love, thereby attaining the entirety of involvement (465).

The Canto is concluded with the narration of Nirodha (total involvement) as it is the theme of this Canto. Those devotees of future, who will recite this Canto, will also attain total involvement (466).

SRISUBODHINI'S Translation
– By Sri T.Ramanan
(courtesy Sri Satguru Publications, Delhi).

What is the proof for this statement made by our Sri Mahaprabhuji: “the words of our Lord’s wives are the proof and evidence (Pramaana) for this. This is being told through the next verse.

Verse meaning: These wives of our Lord, who had their intellect fully surrendered to our Lord Mukunda, now always meditated and remembered our lotus-eyed SriKrishna only. They now spoke words as though they are fully intoxicated or have become gross (Jada - lifeless). I am going to tell you their words. Please listen to these (14).

SRISUBODHINI: These wives of our Lord, due to the conferment of the bliss by our Lord, forgot totally this universe and all their desires. Now they established their intellect in our Lord SriMukunda, who is the giver of liberation (Mokshadaata). They began to speak about their attitude or Bhaava of their hearts. Will it be that, like those of the knowers of Brahman, their words also will be truthful? This is answered through the words ‘intoxicated’ i.e. the words of these ladies are unrelated - broken. Like an intoxicated person gets the ingress of the Gandharva (a celestial being), in the same way, these wives of our Lord also became fully ingressed with our Lord SriKrishna. Hence, these ladies were not worldly at all. Even among these, these wives had become like inanimate and gross beings (Jada). The reason for this is the imposition of consciousness (Chaitanya) on inanimate persons (Achetan). And due to this, these words were like those of inanimate objects. The forgetting of this universe is a quality of a gross object! Hence, due to this forgetting of the universe, a person usually

gets condemnation and criticism. The doubt on this is removed by telling that not only these wives of our Lord forgot totally about this universe, but along with this, they constantly remembered and meditated on our lotus-eyed Lord SriKrishna also! Hence, it is proved that all their desires were totally fulfilled. SriSukadeva said: “Through this Leela (story), a person attains Nirodha (pure and total Bhakti to our Lord)”. That is why, I am telling you all this. Hence, please listen about this from me. You may get a doubt perhaps, that these words were natural (unsophisticated). I want to remove this doubt from your mind for this sake only. This should be listened to always, as this is supernatural! (14).

Through the next 10 verses, the wives of our Lord speak their words.

KAARIKAAS 1 to 5 Meaning: (1) The Kurari bird (morning bird). (2) The Chakravaaka bird. (3) The ocean. (4) The moon. (5) The wind from the Malaya mountain. (6) The clouds. (7) The cuckoo. (8) The place of the mountain where games are played. (9) The rivers in the mountain and (10) the swan. These wives of our Lord have described these 10 items/objects with a view to show that the spiritual practice of devotion to our Lord in the inner minds of His devotees consists of 9 types with qualities (saguna) and the 10th type is Nirguna (beyond the qualities). It is explained further, through these words, that in this particular Leela, our Lord has not disappeared Himself, like before (with the Gopis), but He had got disappeared from their minds.

Through these words only, the “disappearance through the words” also has been told. Of course, in reality, at the physical level, these wives were enjoying the divine bliss of our Lord, by having His presence

with them! Even then, these wives are expressing their intense desire to enjoy the union with our Lord, and the reason for this is their intense attachment to our Lord. This is what is indicated.

What is the real purport then? These wives were not attached to anything else, other than in our Lord e.g. household work, sleep, etc. They wanted to avoid these type of attachments (to other things), and arising out of their separation from our Lord, they express the qualities of their internal sorrow and suffering (like wailing, etc.). They now imagine their sorrow, and thinking all the objects of our Lord and also, seeing the wailing outside (of the birds), they also began to wail to express their sorrow, arising out of the mental disappearance of our Lord, by singing such words.

Verse Meaning: The queens said— Oh Kurari bird! Why are you not sleeping at all? You are only crying over your sorrow! Through which, our Lord's Jnana does not disappear at all. He, in fact, is sleeping during the night, in this universe! Through your wailing, you are putting obstructions to His sleep! Oh friend! Has your inner mind also been hit, like our own, through the generous smile and loving looks of our lotus-eyed Lord? (15).

SRISUBODHINI: When our Lord enacted His divine Leela of sleep, after enacting His Leelas with His wives, then, these wives of our Lord, the queens with the Rajasa-Rajasik attitude got the view, that our Lord's sleep will be disturbed through this wailing. These queens had very intense love for our Lord, through which, they were all desirous, that our Lord should sleep well. If the Lord were to wake up now abruptly, then the Lord would, out of His compassion for them, confer His divine bliss on them! But these queens gave up their own desires for bliss by desiring

only for the happiness of our Lord. This indeed is the sign and nature of true love! Here the devotee does not seek his/her own happiness, but is always anxious that the Lord is made happy at all times!

With this desire in their mind, they stopped the Kurari bird from wailing. They also realised, after seeing the sorrow of this bird, that they should comfort the bird and began to speak. "Oh Kurari bird!" These queens had realised that his entire universe consisted of females only. And our Lord is the only male in the entire universe! In this way, they had the firm realisation, that our Lord was the husband of everyone else, in the same way as He was their husband (pati)! i.e. our Lord is the one and only husband and master of everyone! As there is no Purusha (male) apart from Him.

Thus who-so-ever attains sorrow in this universe, has attained this sorrow only due to their separation from our Lord! All other sorrows (except that caused by His separation) are indeed removed by our Lord only! Now the queens thought "this Kurari bird also is a female, and is very unhappy and anxious due to her separation from our Lord. Our Lord had brought this bird also, with a view to confer His divine bliss and has hit her, with the arrows of His divine looks! That is why this bird is wailing ; unable to suffer our Lord's separation!" Having determined like this, these queens began to comfort her! "Oh Kurari bird! We have realised that you are wailing due to your sorrow! This is not appropriate for you! Do not wail! We have come to stop your wailing! Why are you wailing like this? This is indeed a matter of great sorrow, that this sort of wailing can never be removed! As the cause for this wailing is sorrow, which always rises like the unending pain! Hence, this pain of sorrow will continue to rise at all times, and never can it

be completely removed! This is the purport.” Like we, the queens are not getting sleep and we are fully awake, you too, because you are unable to get sleep, are awake now! At least, the ladies who do not get sleep, do lay down on the cot or on the ground. But you do not even lay down at all!

KAARIKAA 6 Meaning: When an intense anxiety takes possession of a person, then the three elements of the body (bile, phlegm and gas) get disturbed (becoming unbalanced more or less) and one’s sleep is disturbed, due to fear and other special disturbances.

Our Lord is unattainable (very difficult to be worshipped)! How can He ever come under the control of anyone? This is the highest anxiety. Due to this anxiety, there is no sleep at all!

KAARIKAA 7 Meaning: When the entire bodily parts are affected by pain or there is great sorrow in one’s mind (i.e. there is no peace in the mind) then a human being becomes incapable of staying at a particular place steadily.

Sorrow arises out of separation. Both sleep and lack of sleep are our qualities. “Please tell about this sorrow to our Lord!” if the Kurari bird were to answer back like this, these queens, even in the first instance, tell the bird “our Lord is sleeping.” If they are told that our Lord, being the Para Brahman (the highest truth, as the Lord of the universe), usually does not sleep, on this, it is answered that this sleeping is required when He lies down and hence, we should not deny Him His sleep.

Here the word ‘nights’ has been used i.e. one should certainly sleep during the nights. Through the use of the word ‘in the universe’ (Jagati), it has been told that our Lord only sleeps in this entire universe at all places, and no one else, other than our Lord is the real enjoyer of the happiness of good

sleep! (As the Lord only exists in this universe after having become the all). In other words, our Lord is sleeping only, with a view to confer the highest bliss & happiness to each and every being in this universe i.e. for the sake of this universe only He envelops this universe with His sleep!

This sleep is accepted by our Lord, for the sake of the happiness of the people! "Will this sleep infatuate the Lord Himself?" Answering this, the queens say "not at all! As our Lord's Jnana never gets disappeared! Even in His sleep, His Jnana remains as it is!

If they are asked again as to "why you are not conveying my sorrow to the Lord?" They say, answering this that, our Lord is Eeshwara i.e. the Lord of the universe. When the Lord of the universe is sleeping, enacting this as a Leela, then also we will not be able to say anything to Him. Hence, you also participate with us in singing and telling about the loving stories and Leelas of our Lord and end your sorrow! Hence they say "Like us (Vayamiva), like we all have got together and are destroying our sorrow by mutually singing and telling about the loving Leelas and stories of our Lord, you also do the same." 'Oh friend' this addressal has been done to indicate that like the sorrow which we are undergoing, the same is your state also! Hence, we both have equal status with sorrow, and due to this we are friends of each other.

the word 'kaschit' (=is it?) has been made in a questioning way, albeit in a very tender way! The words 'intensely injured mind' have been used to indicate the big cause behind this sorrow! As sorrow happens only due to the attachment with love to our Lord and due to His separation.

The weapon of the God Kaama is flowers. Our Lord's lotus-like eyes are also like the flowers. Now

a doubt arises: when the Lord's eyes are shut, it is construed that the flowers are not yet fully blossomed. Then how come these flowers, which have not yet opened up, hit anyone? Answering this, it is said that our Lord's lotus-like eyes are filled up with laughter, and due to this, they are always open!

Till the heart is hit, a person does not feel the pain. On this it is said, in this verse 'through His looks' (Eekshanena). "The Lord has hit and injured our hearts with His looks'. Oh Lord! Your looks are comparable to sharp arrows. Even though you are like this, your heart is full of love and compassion for us! Hence, you will not kill us out of your compassion. They raise the question and give the answer also by telling "You, oh Lord, are generous and noble (Udaara). Your looks are full of compassion. Whereas it is we, who give pain to you! Your looks are full of your Leelas i.e. deeply attached to the playing of games (Kreedaa). Your looks, oh Lord, do not give any credence to the happiness of anyone, and through this attitude, you have injured us in a very cruel way.

Kaarikaas 8 & 9 Meaning: The power of knowledge (jnana), the power of action (kriya), Bhaktiyoga (the path of devotion), our Lord's power of illusion (Maya) which is always eager for the welfare of the noble and saintly persons, and time (Kaala) coupled with welfare and prosperity —when this 5 factors are entrenched in the mind and hearts of a devotee, firmly attached and being belonging to our Lord ShriHari (i.e. all these are fully devoted and consecrated to our Lord), this devotee is spoken of as as one full of bliss among all the devotees.

In this way, her sorrow has also been accepted as the same as the queens of our Lord (15).

Then the other Rajasa-Satwik queens, who in the same way, had stopped the Kurari bird from wailing, now began to put efforts to stop the Chakravaaka bird also. This is being described through the next verse.

Verse meaning: Oh Chakravaaka bird! Have you opened your eyes, because you have not been able to see your beloved in the night! It is indeed very sorrowful that you are wailing and weeping in this way! On hearing your weeping, we have got the rise of compassion in our hearts. Alternatively are you also, like us, being a servant, eager to adore your hairdo with the garland touched by the lotus feet of our Lord? (16).

SRISUBODHINI: The queens of our Lord had thought that for the pupose of their games, two Chakravaaka (male) birds were kept and a female Chakravaaka bird had come to see them! The queens were eager to remove the sorrow of this bird and hence, they describe her sorrow. They say “when you do not get sleep, at least, you could sit by closing your eyes. But you do not do even this! Why? The night is reserved for sleeping only. Usually everyone closes their eyes even if sleep does not come. A person or being, when they are healty only (or happy) are able to sleep well. We realise that you are not anxiety-free, as you are searching for your husband. Hence, you are sitting with open eyes. Due to this only, you are also making a very big sound i.e. weeping! Your wailing is such that anyone will get compassion in their hearts. It is indeed very sorrowful.

At this time, another Chakravaaka bird came there, and the queens realised that after all, her husband was here only all the time! Why then, is the female bird weeping continuously? Answering this, the queens say that this female bird is not an ordinary one, who is abandoned by her husband, but she is a devotee

of our Lord and she is a Daasi (maid) of our Lord! like all of us are our Lord's servants, and we are eager to attain the result of our Seva (service) done to the Lord, for the entire day, in the same way, this bird also is eager to attain the result of doing Seva! She is eager to get an object from our Lord, which would be treated by her as Prasaad. She is eager to get the garland of our Lord, which has been touched by our Lord's holy feet! Or the garland, which has been offered to the lotus feet of our Lord. She desires that the Lord should gift her this garland out of His loving compassion! The bird feels that she will deem that her service has been accepted by the Lord only when she is given this garland by the Lord Himself! The bird then would adorn her hairdo with this holy garland and will feel totally fulfilled. The queens say "The bird has not yet got this garland. Hence she is sorrowful and weeping to get this gift from the Lord! Do you also are eager like us, to place the garland, worn, touched or offered to our Lord, on your hairdo? We, the ladies usually have to make our hairdo. Do you also want to follow us in this way?" (16).

Through the next verse, the queens of the Rajasa-Tamasik nature, on listening to the noise made by the ocean, make it also understand, like before.

Verse meaning: Hey ocean! You are also bereft of any sleep! Why are you awake like this and making noise continuously? Alternatively have you also, like us, attained a very sorrowful state? Like our Lord has taken away everything from us (the body, senses, vital gas Praana and inner mind), has Lord Mukunda taken away everything from you too? (17).

SRISUBODHINI: The addressal of 'Hey Hey' (Bho Bho) twice is to confirm that whatever they are now

going to tell should be listened to (able to hear) by the ocean. “You are roaring with a big noise always. from this, we can realise that you too are not sleeping in the night. The reason for this keeping awake is that you are of the form of water, and the person who is wet is always affected by cold, and due to this, sleep eludes such a person! He has to remain awake all the time. Moreover, where there is water, our Lord will not find it proper for Him to enact His divine Leelas with Goddess Lakshmi. Hence, inside this sea, even God Indra does not enjoy with His wife Indraani! Due to this, due to the cause for sleep being absent, one has to remain awake only! (NOTES: On the left eye, God Indra is supposed to be there, and on the right eye is His consort (His wife). They are supposed to come together in the night, and due to their presence only, one is supposed to get sleep every night! As Indra and Indraani do not visit this ocean at all, it dose not get sleep either! - LEKH).

Why does this ocean roar like this? on this, it is said that it is due to the fact that the Lord used to sleep on the Aadishesh serpent in this ocean, and now Lord Mukunda has left that place and has come over to Dwarka, and He is sleeping soundly here! In this way, the Lord has got disappeared from our hearts also! Like our Lord has taken away the body, senses, vital gas Praana and the inner minds of the queens, in the same way, our Lord, who is the giver of liberation, has taken away everything of the ocean also! Due to this, the ocean has lost its world and life, and due to the disappearance of our Lord Mukunda, even liberation is not possible. “Like we are all bereft of both of these, you are also in the same sorrowful state like all of us”.

In this way, after describing its sorrow, they began

to say – “when you remain with five persons, then one gets over one’s sorrow” as per this rule – “we have all come together and have tried to overcome our sorrow. You also do like this!” They now say another way for the removal of sorrow of the ocean “This sorrow is not crossable at all and hence, there is no other way to remove this sorrow. Hence, do not give any attention to this sorrow at all —this is the only way.” (17).

The queens, who were of the attitude of Tamasi-Tamasi, were seen giving curses to the factor of Kaala (time), by telling “You have put obstruction in our attaining bliss with our Lord!” They were thus telling in their own mind, that if the night gets over then their sorrow also will get ended. Determined like this, they were looking at the moon as to when it will set! The moon, they felt, was going away very slowly, as they did not know about the way of the stars! They thought, as though the moon was not moving at all! In this way, thinking like this in their mind, due to their intense love for our Lord, they become as if they had gone blind, and they saw everything as being enveloped by pitch darkness. This is being described through the next verse.

Verse meaning: Oh moon! Have you become declined and weak due to the attack of the famous disease of consumption tuberculosis? Due to this, you are not able to remove the darkness through your rays? Alternatively, we are still under the impression that your voice has also become silent, after forgetting the secret words heard by you from our Lord, like our own (like we have become silent)! (18).

SRISUBODHINI: The word ‘Yakshma’ means the disease of consumption (tuberculosis). “This disease has come to you, oh moon, due to the curse made by Daksha!”

Perhaps you are unable to walk due to this disease! This is indeed appropriate. But it is very surprising that you are not destroying this darkness through your rays! On this, our own experience is the evidence. In this way, the queens of our Lord explained the blemish of the moon. They however felt that all these blemish were not natural to the moon! But they now pin down on the two blemishes of the moon viz. (1) The moon is not going away fast (2) The moon is not removing the darkness through its rays. Now they are thinking as to the reason and cause for these two defects of the moon! "Lord Mukund had told you so many instructions for the sake of attaining Moksha (liberation). You have forgotten all of them, although they are very rare! But later, you got remorse on forgetting these instructions of our Lord, and felt great sorrow also. You became very anxious, due to which your voice has got choked and become silent! No word is coming out of your mouth either!"

The word 'Go' is used to mean words (voice) and also rays. Hence, the words of the moon are the rays, and the rays being the senses (indriyas) of the moon, can also be thought of as its feet! "Due to this choking of your words, you are unable to speak out. Your feet also have got stopped (i.e. the rays). Due to all this, you are unable to walk fast, and also not able to remove, through your rays, this darkness. The addressal of 'Bho' is made by way of asking a question. "Whatever we are now telling, are they the truth or otherwise?" If the moon were to ask them as to how they were aware of this, the queens reply that we are getting this sort of impression on seeing the way you are shining! (18).

The Tamasik-Rajasi queens, due to their love for our Lord, through the next verse, are cursing the wind from the Malaya mountain.

Verse meaning: Hey, wind from the Malaya mountain! What wrong have we done to you? Due to which, you are inspiring desire in our hearts, which have got separated from the gracious looks of our Lord SriKrishna (i.e. deprived us of our Lord's grace) (19).

SRISUBODHINI: "Oh wind from the Malaya mountain! What wrong have we done to you?!" The thing, which this wind does not like, is giving heat to its cool breeze. "we have not done this either. But when we were with our Lord SriKrishna, we have in fact, made you very cool, through the sandal paste and other cooling substances used by us. In this way, we have rendered help to you. Why do you do wrong things to us then?" If the Malaya wind were to ask a question as to what has it done as an offence to the queens? To this, the queens reply "You are inspiring desires in our hearts, which are already hurt without the gracious looks of our Lord SriKrishna and due to our remembrance of the same! Like putting fire into a hole of a tree! This will burn up the entire tree, even if the tree is green and wet! "This is the state to which you are leading us to". The queens, by referring to our Lord's holy name 'Govinda', now remembered the Leelas of our Lord enacted by Him at Vraja! Through this, these queens realised that our Lord SriKrishna has gone away to Gokulam, after disappearing from their hearts! when this thought got originated in them, they all got great sorrow. This is what is indicated. "We have now all become very much sorrowful (heated up and not cold like before) and this will certainly upset you. But as your wind is blowing after coming into contact or affected with the serpents and other animals/objects situated

in the mountain, what offence can we afford to do to you? In fact no one can offend you at all". This is indicated (19).

The queens who were of Tamasik-Satviki nature, saw the clouds of the same colour of our Lord. They also saw that the clouds were hiding the moon, through which they felt, for a split second, the joy of coolness! Hence, they began to praise the clouds. Later, they imposed their own qualities on it, thinking about their own sorrow and unhappiness. They, then negate this sorrow by comparing themselves as equal with the sorrow of the clouds. This is being described through the next verse.

Verse meaning: Oh noble and brilliant cloud! You are indeed the beloved of the king of the Yadus (our Lord Srikrishna). Bound with love, you also, like us, are always remembering our beloved Lord, adorned with the Srivatsa symbol. In your heart, there is an intense yearning for our Lord, which has enveloped your entire self! Through this, you are remembering our Lord again and again, and shower copious tears at all times. Due to this, your heart also has become the recipient of condemnation, as you have not fulfilled all your worldly tasks! It is a grave mistake to keep friendship with Him (our Lord), as it always gives only sorrow! (20).

SRISUBODHINI: The queens of our Lord have called the clouds as 'Sreeman' (endowed with Shree = Goddess Lakshmi). But here, the meaning is to indicate its brilliance. caused by the lightening etc. which occur in the clouds! These queens are now respecting and honouring the clouds. "You are the beloved of our Lord SriKrishna, as your colour matches the black colour of our Lord. your clothes are also yellow, like the Peetaambara dress of our Lord. You also provide

life and livelihood to all the Beings and remove their sorrow and heat! Due to these reasons, you are the beloved of our Lord. If the clouds were to reply “If what you say is true, then I am very happy, and I will make all of you also happy”. On this, the queens say “You are also not happy at all! As you are also thinking only about our Lord with His Srivatsa symbol, like all of us. You are also deprived of His glance (Darsan), as, at this time, the Lord is sleeping! Only a friend can understand the real attitude of his friend! Only on getting our Lord’s glance or meeting with Him, we can attain bliss. but our Lord is sleeping comfortably and at great peace!” Hence, after seeing the comfortable sleep of the Lord, our Lord’s friend viz. the cloud become happy and never does he become sorrowful. If a doubt like this arises in their minds, then the queens say that our Lord is having the symbol of Srivatsam! The brahmins usually insult this symbol and the cloud become unhappy due to this. Like Goddess Lakshmi resides in this Srivatsam symbol always. But Goddess Lakshmi is now with our Lord. As our Lord is now with Goddess Lakshmi, He does not remember us at all! Due to this, we are unhappy. Like these brahmins insult our Lord by kicking at the Srivatsa symbol (Bhrigu’s insult to our Lord) and in this way, insults Goddess Lakshmi also, and the cloud become unhappy with this anxiety. In this way, this one symbol of Srivatsam is the cause of sorrow for both! Due to this, it is said that ‘Like all of us’ (vayam iva), you should also forget this sorrow. On this, the reply comes that “‘tied with the bonds of love” (Premabaddhah) i.e. the Lord has been tied in their hearts with the chords of love! Hence, it is impossible to forget our Lord! If the cloud was to say “I am happy. What sort of sorrow have you all seen in me?” On this, the queens reply “We are able to see the

5 types of sorrow in you. (1) The intense desire to get the glance (Darsan) of our Lord. This is the first mental sorrow. (2) Your heart, due to your roaring sound, is being condemned in this world. This is the second sorrow. Hence, please stop your thundering sounds. (3) Due to this, you also have become, like us, without any brilliance and direction (Gati). We should remember here, that the queens of our Lord were telling all these words, after seeing the cloud in the sky. (4) On the sorrow behind all these sorrows, the queens opine that due to all this, you pour and shower your tears, by stopping yourself at regular intervals. (5) You attain great sorrow by remembering again and again our beloved Lord! By this constant and repeated remembrance, you get sorrow and you stop intermittently and shower your tears!

If the cloud was to say "What sort of offence have I committed to undergo this sorrow? Why am I having this sorrow?" The queens say "The Lord's discussion itself gives great sorrow! Let alone getting related to Him in any way, as this will confer greater sorrow! If this was not a fact, why then we, the queens of our Lord, are undergoing so much sorrow? What offence have we committed to deserve this? We have not seen anyone in this universe who has attained bliss even for a second, after getting related to our Lord! One can easily realise this only after establishing one's relationship with our Lord! He, who has not experienced this, for him, this blemish is not a preventing factor, as he will continue to love and try to establish some relationship with our Lord. i.e. he who is a novice, and who does not experience this (or know this) only will try to love our Lord! (20).

Now is the turn of the queens of the Satwiki-Satwiki

as per the next verse.

Verse meaning: Oh sweet throated cuckoo! Your voice is like that of our beloved! You are speaking those words, through your life-giving words which are the words of our beloved! Hence, what should we do to please you? Please let us know! (21).

SRISUBODHINI: On hearing the sound of cooing of the cuckoos, they realised that it is our Lord who is calling us. Due to this, for a split second, they experienced the highest bliss. Later they realised that this bliss has been experienced by them through the words of these cuckoos. Hence, they are praising the cuckoos!

“Oh cuckoos! Your voice is just like the sound of our beloved Lord! As your sound is related to our Lord, hence there is no blemish on our part to have a dialogue with you.” “How did you all realise that this sound is not of our Lord, but that of cuckoo only?” Answering this, the queens say “We have understood this sound as that of the cuckoo only, as there was no meaning on this sound! But the sound of the cuckoos make them remember the words spoken by our Lord! Due to this similar nature, the sound of the cuckoos is indicative of our Lord’s words!” If they are asked as to where these words are useful? On this, the queens say that the use of these words has happened in our lives! If we were not to listen to these words even for a second, we would all die! Hence, the words of these cuckoos are capable of making dead perosns alive! Due to this noble and life-giving nature of your words only, you have become identifiable to us! How can we welcome you properly and honour you for the noble word and benefit you have conferred on us? If this welcome and honour are considered only as reciprocal for the benefit conferred on us, then the words of the cuckoo will

be considered only as a benefit conferred only with an expectation of a return benefit! Hence, one of the queens say “Please tell me alone, and for this I will give you milk-rice”. The purport of this telling is that “You always utter these types of sounds often and on.” With this view in mind, they have addressed the cuckoo as one of sweet throat and great beauty. The cuckoo now tried to make her sound, but was not able to do so. Hence, with a view to make her utter the sound, this addressal has been made to the cuckoo! “You are the most important one to utter our Lord’s words.” Hence, the queens have called the cuckoo as ‘Kokila’ as the second addressal! (21).

The Satwika-Rajasi queens began to speak as per the next verse.

Verse meaning: On noble minded mountain! You never move nor speak anything! From this, we realise that you are always thinking about a great and noble subject! Like all of us, do you also want to place the holy feet of our Lord on your bosom?” (22).

SRISUBODHINI: This mountain also is possessiing the lotus feet of our Lord! From this, we can realise that this mountain is a devotee chanting the holy names of our Lord. The queens are asking the mountain as to why it is not chanting the holy names of our Lord? They say “Oh noble and generous mountain!” Through this, they indicate that due to its generous noble intellect only, the mountain is silent and not doing the chanting of our Lord’s holy names! And its intellect is thinking and asking the question as to what is the real benefit in chanting the holy names of our Lord? Just by taking refuge and surrendering to our Lord only, a Jeeva gets totally fulfilled in his life! Hence, the mountain thought that it should do such an action through which this entire universe will

get accomplished and hence, the mountain resorted to the basis of all good intellect viz. being of a noble and generous intellect!

The queens say further “Due to this, you are silently contemplating on a very big subject, and arising out of this, both your body and mind are fixed and motionless! You do not move at all and neither do you speak!” The queens are giving the reason for this noble intellect of the mountain by saying “You are situated on this earth and are possessing the holy feet of our Lord on yourself. Due to this, you have been blessed with limitless noble intellect!”

What is this big subject, which the queens say now, that the mountain was contemplating? After determining the same, they say that “only our Lord’s holy feet are such, contemplating which, a devotee gets the capacity to liberate this entire universe! “Hence, you are always desirous of contemplating the holy feet of our Lord.” If the mountain asks a question as to how these queens got this knowledge? – as ordinary persons can never hope to understand this meaning – Answering this, the queens say that “We also have the same desire such as your’s. We are eager that our Lord places His holy feet on our bosom! This desire of all of us will get fulfilled only when our Lord sleeps and we massage His holy feet! You will attain this blessing when our Lord roams in your place.” Every part of the mountain is regarded as its bosom. By the establishment of our Lord’s holy feet and due to the rise of the satwika attitude, a beautiful tenderness gets originated, and the Lord is known to put the insignia of His holy feet on such places and devotees e.g. like in Gaya - Vishnupaada temple! This is so much great due to the gracious love of our Lord! (22).

Through the next verse, the queens of the Satwika-Tamasi nature are giving their views.

Verse meaning: Oh rivers! You are the wives of the ocean! Like us, having got deprived of the gracious and compassionate Darsan of our Lord, have become very weak, as our hearts have been robbed by our Lord, in the same way, are you also, having been deprived of showering of rains, from the waters of the ocean through the clouds, have now become weak, dry and bereft of the brilliance of lotus flowers? (23).

SRISUBODHINI: The rivers who have got originated from the playful mountains are now in their harem when it rained, and these rivers had copious and deep waters. Through the hot summer season, very slowly these rivers have become dry. By speaking like this, the queens speak about their own leanness (weakness). They express their regrets and sorrow and say that “if this weakness continues for some more time, then we may even lose our bodies (die).” They are now comparing themselves to these rivers, though the rivers are not equipped at all, in any way, with any qualities or connection with our Lord! These rivers are the wives of the ocean ; the treasure house of water! These rivers have now become weak (dry) and in the same way, “we also, who are the queens of the Lord of the crores of these universes, who is the form of eternal bliss, have also become very sorrowful.” With a view to describe this, they speak about the fate of these rivers. Even if the body becomes weak and there is no anxiety in the mind, there will not be any effect on the face! But this is not the case here. They now say that “there is no brilliance of the lotus flowers also in these rivers!” Where from this sorrow of the inner mind and the difficulty for the body (of the rivers) have arisen? What is

its cause? They now think of this cause by themselves and say “This sorrow has happened to us due to us, being deprived of the loving looks and Darsan of our beloved husband, the Lord of the Yadu clan, SriKrishna. In this way, our being deprived of His company has made our minds full of sorrow! We have all become lean and weak in our bodies, as we are all deprived of His blissful looks!”

Though the ocean is the husband of these rivers, these rivers do not regard the ocean as their beloved at all! But our Lord, being the husband of everyone, is the beloved husband of everyone. The word ‘Bhartaa’ is used to indicate that it is our Lord, who protects and rules this entire universe, in a total way! “Like all of us, have got deprived of the loving Darsan of our Lord, we have become weak and lean due to this!” They now say further “seeing Him is the outside bliss but His love is our inside bliss! We have now lost both and due to this, we have become weak and lean both inside and outside.” If the queens are asked a question as to why they are not opting to serve another to become happy and healthy, instead of waiting for our Lord SriKrishna only? Like, even if sweets are not available, a hungry person eats whatever is available! To this, these queens reply “Our Lord has already taken away (robbed) our hearts (which is the one to be made healthy and strong)! How can we now accept anyone and with what instrument (as our heart is already with our Lord SriKrishna)?! Due to this, we can never desire or hope to become happy or healthy with anyone else.” This is the purport (23).

In this way, contemplating, the queens who were beyond the qualities (Gunaateeta) had gone away very far. Later they see, near the river banks of the harem,

the swans, and speak as per the next verse.

Verse meaning: On seeing the swan, which had come there accidentally, imagining that the swan is a messenger, these queens began to say "Oh swan! It is good that you have come! Come, sit and have a milk to drink! Please tell us about our Lord! Please do not tell us that you do not know anything about our Lord at all! We are fully aware that you are the messenger of our Lord! A messenger knows everything about his master! Is our Lord happy and cheerful? The Lord, who loves only for some time, whose mind is always wavering, has told us something before He went away from us? Is He remembering, what all He told us, at least for some time? Oh swan! who speaks so sweetly! If the Lord is not remembering us, why then, we have to be devoted to Him and serve Him also? If He ever remembers us, then please go and bring Him to us! But take care to bring Him alone to us! If it is told that Goddess Lakshmi is the beloved servant of our Lord, and the Lord will not come leaving Her! Is She not also of the same nature (or lower) to all other ladies? All women (of our Lord) are always eager to do worship and service to Him! (24).

SRISUBODHINI: The queens had pure and noble intellects and character and never will they see any blemish in our Lord. They always nurtured the view that **OUR LORD ALWAYS DOES HIS BEST TO HIS DEVOTEES! HE NEVER DOES ANYTHING INJURIOUS OR NONBENEFICIAL TO HIS DEVOTEES!** The word 'Maatra' (only) is used in this verse with the purport that **OUR LORD NEVER DOES ANYTHING ELSE OTHER THAN DOING GOOD TO HIS DEVOTEES! A DEVOTEE'S REAL BENEFIT OCCURS ONLY WHEN HE GETS RELATED TO OUR LORD!**

THIS RELATIONSHIP CAN NEVER OCCUR WITHOUT GIVING UP THE EGO OF THE EGOISTIC PERSONS I.E. IT DOES NOT HAPPEN AUTOMATICALLY! Hence our Lord has sent this swan for the purpose of removing their ego. This swan is having the discriminating faculty between the truth and non-truth. Hence, "this swan will certainly take us, who have gone beyond the three gunas (Gunaateeta), to our Lord!" Having determined like this, in their mind, they are addressing the swan. Later they tell "please be seated." The purport of this is that "we will not be gulled by your saying so easily. Hence, please sit, and tell us what you have got to say, after much thought! If the swan were to say "After all I am a bird! I am hungry as always and please provide me with food in the first instance." On this, the queens say "if out of hunger you are unable to sit, then we will make arrangements for your food. Please sit comfortably and drink this milk." The purport of making this swan drink milk is to express their idea that the swan will take them to the Lord quickly! If the swan were to say "what will I do after staying here?" On this, the queens reply "Oh friend! Please tell us the story of our beloved Lord. By giving the name of our Lord's father 'Sauri', the queens asked the swan to speak about the valorous stories of our Lord! They were always eager to listen to the Leelas of our Lord, as everyone else also is always eager to listen to our Lord's Leelas! "Please do not tell us that you don't know about our Lord's stories! We have realised that you are our Lord's messenger! Usually, a messenger is fully aware of our Lord's activities." The word 'Nu' (is it not) has been used as a counter-argument! Even in the olden times, swans were used as messengers, and you have come here only as our Lord's messenger. There is no purpose

to be served by coming over here except for the sake of our Lord! As we are certain, that you are indeed the messenger of our Lord, you should now tell us about the Lord's stories (Leelas). If the swan were to ask as to which story he should tell and no one tells, unless asked for? On this, the queens say "Is our unconquerable Lord in proper welfare?" If the swan were to say "If the Lord is unconquerable then He will be always well and happy ; why then is this question asked?" To this, the queens say that, is the Lord disturbed and tired after killing all the enemies? That is why, we have this question about His welfare! Is He keeping His purity? It is said that "A lady who has got up from her sleep is always pure but not the male". Through these words, the queens asked the question as to whether the Lord had got attached to any of the queens? If He is not pure, then there is no benefit for us to go over there!

Due to our Lord's unconquerable (Ajit) nature, He can never be defeated. Due to this lurking doubt only, we have asked this question. Is He in full welfare and happiness?

Now the queens ask the next question: Is the Lord remembering the words told by Him to us viz. "I do not see anyone more loving than all of you, at any other home"! Or has He forgotten these words? The queens answer this by telling that the Lord loves only for a little time! In fact no one remembers anyone for all time! If there is committed friendship, then only there will be remembrance. Our Lord's friendship also is temporary and for some little time only!

If the swan were to say "Not at all. He is remembering all of you and hence, come with me to see the Lord!" Answering this, the queens say

that what is the use of serving that person, who keeps His friendship only for a little time! We even doubt about His friendship! Hence, how can we be devoted to Him, when He is absent in this way. Moreover, there are others, who are very near to Him and hence, He has forgotten us fully!

If the swan were to say “Not at all. You are all well-known to our Lord! You should all give up your anger, and come with me to see our Lord!” For this, the queens reply “You always speak only sweet words, and only your words are sweet!” (nothing else is the purport).

“Oh speaker of sweet words” —this addressal made to the swan, also shows the sweetness of speech! Some others interpret the meaning of these words as “you petty” (kshoudra) one! This sort of addressal is condemnatory in nature.

They now say to the swan “Our Lord fulfills all our desires. Please sing His praise. You indeed can sing, in your very sweet voice, the stories of the giver of all benefits viz. our Lord! Please sing His praise in a sweet voice. But do not sing the praise of Goddess Lakshmi”! If the swan were to say that Goddess Lakshmi is a great devotee, and She is fully devoted to our Lord only, and what is wrong in singing Her praise also? To this, the queens reply “Is Goddess Lakshmi only devoted to our Lord? All the wives of our Lord are, in the same way, determined to serve our Lord totally! These ladies have been described as those, who have already attained Nirodha (pure and total devotion to our Lord)! (24).

In this way, our Lord enacted His divine Leelas (games) with His wives, and He removed their attachments (Samsaara) through this. Due to all this, later, they all got a pure loving attitude to our Lord

only (Shuddha Bhagawadbhaava). Hence, through the following verse, the result of this Leela is being described. Verse meaning: These wives of our Lord Madhava attained the highest status (Gati) due to their loving devotion to our Lord SriKrishna, who is the Lord of all the master of all Yogis (Yogeswareswara) (25).

SRISUBODHINI: This sort of love for our Lord is always beyond this world (Lokaateeta) in every way! In fact our Lord only had blessed them with this sort of delusion. This attitude enabled them to attain liberation due to the Prameya nature (our Lord being the final goal beloved) of our Lord. With a view to re-emphasise this, in this verse, the most holy words for our Lord have been used viz. 'Krishne Yogeswaresware' i.e. These queens had established their pure love on our Lord SriKrishna, who is the Lord of all the masters of yogis! Though the path of Yoga also leads a person to spiritual results, these results are given only by our Lord's grace. (i.e. Yoga by itself cannot confer the results independently). The giver of this grace is our Lord SriKrishna only. As our Lord SriKrishna is their husband, what is the difficulty for them to attain the highest bliss? Even God Siva is also hailed as the Lord of the Yogis (Yogeswara). But our Lord is the controller of God Siva also! It is of course true that Yoga is a great spiritual practice, among various spiritual practices. The word Yoga of Devotion (Bhaktiyoga) also emphasises this aspect of Yoga.

The word 'madhavyah' is used to indicate the wives of our Lord Madhava. The words 'Paramaa Gati' indicates the meaning of attaining our Lord (bhagwadpraapti). Though these wives were not related to our Lord through pure love and devotion, they attained our Lord at this same moment. It is necessary to speak about this exalted result as per the order

(Niyama) and rules (Vidhi) of the scriptures. Otherwise the reference to these wives as belonging to our Lord Madhava will indicate the opposite meanings! (25).

(NOTES: (1) Due to their relationship being seen with our Lord, they are bound to attain the result (of Parama Gati). Through the words 'attained-got' (Lebhire), it is indicated that these ladies got only the Darsan of our Lord, and no loving relationship had occurred! But these ladies also attained the highest bliss i.e. attaining our Lord! The reason for this is that though they were in a state in which they had no deep relationship with our Lord, they attained a deep relationship with our Lord in their hearts, due to their pure attitude to our Lord! Hence, there was no doubt at all for their attaining the highest spiritual status.

(2) The word 'Madhavyah' denotes that these ladies were the wives of our Lord Madhava. The femaleness pertains to one's body only. This indicates that only their bodies had attained our Lord and not the senses, vital gas (Praana), the inner mind and the soul (Jeeva). By interpreting in this way, the non-attainment to our Lord of everything else in their selves except their bodies comes in the way of calling them 'Madhavi' (belonging to our Lord Madhava). But here a clear reference has been made, that through a wonderful way, these ladies had attained our Lord. With a view to remove the opposition to this interpretation, the word 'Aatmaanam' has been used, which indicates that their entire Aatma attained our Lord, with their bodies, mind, senses, etc. (i.e. totally). In this way, our Lord accepts as His own only the Jeeva in its entirety and not in parts. Hence, this femaleness is not pertaining only to their bodies but to their entire self. —LEKH.)

How come these ladies, with their entire self, entered into our Lord, though they were attached to this world (Sansaara) and externally oriented, and that too through the worldly ways only? This doubt is removed through the next verse (i.e. How the worldly ways also enabled them to attain our Lord!).

Verse meaning: The minds of these queens, who did the singing of our Lord's qualities in many ways and listened to the glory of our Lord, were also forcibly abducted by our Lord! What is there to wonder then, that the Lord should abduct the minds of those who get His Darsan? Is there anything to be surprised at? (26).

SRISUBODHINI: Our Lord SriKrishna's incarnation has happened for the sake of conferring bliss on women. this has been told earlier also. As our Lord has taken this incarnation for their sake only, it is necessary that He should do their tasks, and for this sake only, relationship with our Lord was required. Just listening to our Lord's glory and Leelas (Sravanam) is the way to establish a simple relationship! This is why, this is referred to here. The word 'Maatra' (only) has been used to indicate that these ladies did not require to do any other spiritual practice like contemplation etc. **HERE THE GRACE OF OUR LORD AS PRAMEYA (BELOVED LORD, WHO OUT OF LOVE FOR HIS DEVOTEE, BLESSES THE DEVOTEE WITH HIS POWER OF GRACE) ONLY IS IMPORTANT!** Our Lord therefore forcibly and by Himself lifted their minds and got them established in Himself! Here, the special nature of those, who sing the glories of our Lord (Keertanam) is referred to. **THOSE WHO HAVE SUNG THE GLORY OF OUR LORD ALWAYS** i.e. many have sung the glory of our Lord (the word 'Urugaaya' denotes it). Our Lord lifted and abducted the minds of these persons also forcibly!

These ladies were always remembering our Lord and had also His Darsan at all times. How come it is said here that their minds also were abducted and attracted by our Lord? The reason for this is that their minds also were established in our Lord only, but their minds were attracted due to the beauty of our Lord. Hence, here, there was no necessity for our Lord to have exercised His power as Prameya. In this way, the three types of queens who were full of qualities have been described (26).

The queens who had gone beyond the three qualities are now rendering their praise (Stuti).

Verse meaning: Those queens, understanding our Lord SriKrishna who is the teacher of this universe as their husband, are engaged in rendering loving service to Him like massaging His holy feet etc. How can we adequately describe the glory of their penance? (27).

SRISUBODHINI: Those queens who had bodily relationship with our Lord, with all their mind (i.e. totally) had also intense internal relationship with our Lord, as they had pure love and devotion for our Lord.

Massaging the holy feet of our Lord and others denote the external relationship. The word 'Jagadgurum' (teacher of this universe) has been used to indicate that a devotee will attain the results through the performance of these acts of service (Kriya), and also on doing all the Seva (service) as per the scriptures i.e. these are the ways to attain the result (viz. the Lord)! Later, it is said that these ladies performed this service with the intellect, that the Lord was their husband! Through this, it is said that their intellect was the best. They did not have the attitude of a paramour to our Lord, as the Gopis had. This is the purport.

KAARIKAA's meaning: Although their intellect of undivided devotion to our Lord was of two kinds, due to the strength of the scriptures, the intellect of regarding our Lord as the husband is the best. Through this, our Lord's role as Prameya in 6 ways has been described. Where even one quality is enough to get the grace of our Lord, what can we say about the glory of grace through all the 6 qualities! Hence, who is there, who is capable of adequately describing the glory of their penance? No one is there! (27).

In this verse, it is said that How can anyone adequately describe the glory of their penance? In this way, after describing the Nirodha attained by all these queens, it is said that the Lord gave them up also having got disappeared in their minds. With a view to explain this, this story is ended through the next verse.

Verse meaning: In this way, our Lord SriKrishna, who is the final goal of all noble and saintly persons, protected the Dharma as prescribed by the Vedas. He has shown through this again and again, that the actual place for the fruition of the 3 goals of life viz. Dharma Artha and Kaama is the home (life of a householder) only (28).

SRISUBODHINI: Like our Lord desires His devotee to attain Nirodha (pure and total love for Him), in the same way, He considers the Vedic Dharma, as being very important for instructing this world. The reason for this is that OUR LORD IS THE FINAL GOAL OF NOBLE AND SAINTLY PERSONS! If the Lord were not to do like this, then the path of virtues and goodness will not be established, and noble and saintly persons' safety will be in danger. Not only the Vedic Dharma is considered as pleasing to our Lord but our Lord accepts and approves the Smaarta

Dharma (way) of attaining the three goals of one's life viz. Dharma Arhta and kaama! These rules have been provided by our Lord for the due protection of those, who are desirous of these three goals (majority of people desire this only, and this is as per the will of our Lord). That is why, the importance of home (Griham) has been particularly emphasized. OUR LORD HAS SHOWN THIS, THROUGH HIS OWN LIFE IN 16000 HOUSES, WITH 16000 LARGE FAMILIES! (28).

In this way, after describing the devotion to Dharma on the part of our Lord, it is said that these queens were not like our Lord, and perhaps for them this household Dharma was opposing in nature. With a view to remove this doubt, it is said that these queens were also devoted to Dharma, as per the next verse.

Verse meaning: The number of wives of our Lord, who observed the highest standards and rules of an ideal householder's life, was 16108 (29).

SRISUBODHINI: Our Lord practiced the highest standards of an ideal householder's life. For this sake, our Lord took different forms, as He had 16000 wives. In this verse, the words 'of the wives' have been used, and our SriMahaprabhuji explains the purport of this, by telling that like our Lord, although being ONE, was seen by each of these 16000 wives in a separate different form in their respective houses, in the same way each of his queens had also 16000 forms! The word 'Tu' (but) negates any other meaning. The words 'higher than 100' is denoting the number of 1000s! The purport of this is that even one of the queen was considered as more than 100 in value, due to their love and devotion to our Lord! (29).